

Листи

на Наддніпрянську Україну

Михайла Драгоманова

Видане редакції „Народа“.

КОЛОМІЯ 1894.

З друкарні Михайла Білоуса.

Листи на Наддніпрянску Україну.

I.

„Листи з Наддніпрянської України“ д. Вартового. Їх метод „Сервілізм“, инакше монархізм старших українських писателів XIX ст. Початок лібералізму й демократизму на Україні: В. Капніст, „Історія Русов“, Рилев. Інтернаціональна політична наука і національне почуття на Україні.

В наших „Чудацких думках про українську національну справу“ ми мали пригоду говорити про те, як філософія півних мезовських шовіністів (руссаніты як колись їх звали в Росії) прийшла по серцю й деяким українським патріотам, котрі те ж увзіли собі маперу рішати всі трудні справи „без німецької науки — своєю мудростю“, „своимъ умомъ“, „по глазомѣру“, „безъ німецькихъ инструментовъ“ і т. д. Ми показували примір такого „глазомѣру“ в статях д. Баштового про українську національну справу, в „Дѣль“.

Тепер на сторожі тої справи явився новий воляка, — д. Вартовий, котрий написав чл-

мало „Листів з Наддніпрянської України“ в газеті „Буковина“. Є багато рацій радити з появу тих листів: вони написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почастих заміток, а головне діло зривають ту іграшку в кузьмір-ки, котра було опанувала певні українські кружки „безполітичних культурників“, „неутраляників“ у галицьких справах і т. и. Д. Вартовий видимо хоче вхопити чорта за роги, то б то оглянути українську національну справу з усіх боків і в усій єї, по крайній мірі політичній і соціяльній глибині, так що „Листи“ его не пройдуть без сліду для виясненія сеї справи.

На лихо, „глазомврът“ причепився і тут! Д. Вартовий сам отверто признався, що він „ніякий історик“, — ну, а звісно, що для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія. А до того д. Вартовий видимо поклав собі обходитись в загалі без наукового точного методу, а руководитись тільки „глазомврът“ по своєму зрозумілому етнографічному патріотизму*). Через те Листи д. Вартового можуть послужити приміром самого безпартійного субективізму в обсуджуваню справи досвіт складної і важної.

*) Треба завважати, що се вять човник, не стільки самобутний український, скільки український у московських самобитників. Так Катков колись писав: „Спрашивають, какой мы партия? — Русской. Тутъ все сказано“ і т. д. і т. д.

Ми говоримо з д. Вартовим в самій „Буковині“ з поводу того, як він вольно від об'єктивної пранди виставив наші погляди на літературне житє на Україні й у Галичині. Тут ми вважаємо потрібним поговорити про загальну філософію української справи в „Листах“ д. Вартового. Почнемо з історії, бо хоч д. Вартовий і признає себе ніяким істориком, а багато говорить про історію, но крайній мірі української національної самосвідомости.

Д. Вартовий вказує, так рельєфо, як се-го доси ніхто не робив, на московско-монархічні заяви чільних українських писателів: Котляревського, Квітки, Гулака. Стороженка, і по-ясня ті задли недостачою національної української самосвідомости — тим, що „в тодішньому українському діячеві сиділо дві душі — одна українська, а друга російська“. Він назива монархічний настрій думок тих наших писателів — сервілізмом. Ми не згоджуємось на такий термін. Сервілізмом власне можна назвати пошану до якого нана, як до фетіша по его самій истоті, а надто пошану, котра має егоїстичні цілі. Тільки ж монархізм, виходящий з певної політичної доктрини, котра все таки, по своєму, має на цілі громадське добро, сервілізмом признати не можна. Уся напр. культурна Азія й Африка, котрим да теко не бракує чесности й сміливости, монархічна. Нігде стілько не вбивали царів, як там, а китайський філософ Менгдзи навіть вилонжин цілу теорію законних революцій і законних царевбивств, а все таки не показав нищо-

го ідеалу політичного, як монархія, звісно, розумного й доброго царя. У нас у Європі історія двічі виробляла такий же монархічний ідеал: раз в римсько-византійську добу, а в другий не так давно: в XV-XVII ст. Тільки наукові спомини про грецько-італійські республіки, спомини, щасливо сполучені з примірами країн, в котрих задержались зостатки до-монархічного порядку, — як Швейцарія, Нідерланди та Англія з Шотландією, — виратували Європу від азіатського політичного ідеалу, та й то навіть у XVIII ст. більша частина західної Європи перейшла через період „освіченого деспотизму“ котрого міцні зостатки живуть ще й доси навіть у такій висококультурній землі, як Германія.

Росія, з Україною, в політичному життю власне проходять європейський XVII-XVIII вік, і через те не дивно, що тут навіть у XIX ст. те бачимо повну силу монархічного ідеалу у чесніших людей. Виводити той монархізм з недостачі національної самосвідомості — є чистою фантазією. У Москалів наир. національна самосвідомість ніколи не потемняєась, а чому ж ми бачимо й у них монархізм? Інший може сказати, що така вже власне національна вдача (душа) Москалів. Так ми вкажемо на те, що й у Москалів були в свій час віча, земські собори, котрі зовсім відповідають подібним радам у середньовічній Західній Європі, були теоретики „народсовітія“, як ки. Курбский, Голдични, Довгоруки, котрих теорії зовсім відповідають теоріям англійських Фортескью, французьких Ко-

мінів і т. і.; чистісінькі Москалі брали з своїх царів конституційні записі і в початку XVII ст. і в 1730 р. Москалі в XVII-XVIII ст. також ускочили в бюрократично-монархічний період, як Французи в XVI-XVII і також виходять з него за помічку науки в XIX ст. як Французи в XVIII ст. (Ми вже мали пригоду: Либерализмъ и Земство) нагадувати параллель між історією Московщини й Франції, як тиніч-но і континентальній держави, і таку хронологічну таблицю: Франція виділяється з Каролінгського конгромерату в 843 р. — Володимирщина зо старих князівств у 1243 р. Початок *états généraux* французких в 1302 р. — перший земський собор у Москві в 1550 р. Остатній збір *états généraux* в 1614 р. — остатній земський собор у 1698 р. Проба поновити *états généraux* в 1649—51 — проба конституційної грамоти Ганни Івановни в 1730).

З другого боку сам д. Вартовий признає, що в XVII ст. в наших українських козаків була досить розбужжена національна свідомість, а тим часом державний ідеал козаків тих був власне монархічний, хоч обставини життя наявували їм фактичні республіканські порядки. Ідеал Богдана Хмельницького був власне дрібно-шляхецький монархізм (король з козаками — проти королят-магнатів, теорія, не далека від „за царя противъ бояръ“ Ст. Разица). Згодом більше образовані люде, як Виговський, Немирич (значивъ шляхтич, соцініанин, перебувний в Нідерландах) внесли більше політичного лібе-

ралізму в круг старшини Хмельницького, та внесли туди й більше шляхетчини, котра так обуриала масу поспільства й козацтва, так що маса та тим паче не хотіла знати лібералізму Виговщини і стала за царя. Тим часом мішанство й цопівство українське й собі стояло за монархічний ідеал і навіть з самого початку Хмельниччини казало Москалям виразно, що хоче, щоб цар московекій взяв Україну під свій прямий уряд. Те, що київські архиереї не хотіли присягати цареві, не хотючи переміняти номінальне своє підданство грецьким патріархам на реальніше московським, зовсім не перечить сему українському монархізму українського цопівства в XVII ст. З тих усіх монархічних напрямків виїшла революція в 1663 р. в котрій перед вело Запороже і котра власне підрізала український автономізм і зачатки лібералізму українського.

З того часу искорки лібералізму можна бачити тільки в грамотах запорожців кінця XVII. ст. а верхом его може служити умова Костя Гордієнка з Орляком і Карлом XII у 1710 р. умова цілком для того часу утопічна, та до того й емігрантська (про се ми говорили докладно в I. вип. Політичних пісень Українського Народу XVIII. ст.) Далі лібералізм проявлявся перед самою смертю Гетьманщини в петиції козацької шляхти 1767 р. (требовались між инчим сейми) а також в шляхецьких Наказах депутатам всеросійської комісії 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західно-європейського парламентарізму через молодих козацьких

шляхтичів, що, як Скоропадський, побували в Західній Європі. Тільки ж той лібералізм лучився з замірами обернути посільство наше в кріпаки, і через те тим наче зостався безплідним. Катерина не дала сеймів, а дала крєпацтво, а потім „дворянскія собранія“ богатшої шляхти, і тим задовольнила нашу „історичну шляхту“.

Свідомий лібералізм, як і свідомий демократизм зародився на Україні вже після смерти наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-європейському, ніж на історично-національному ґрунті, — і що інтересно, хоч і гірко те признати, появився перше зовсім не на нашій етнографічній мові. Першим проявом того демократизму треба признати „Оду на Рабство“ В. В. Капніста, в котрій опдакуєся крєпацтво, стверджене Катериною II в 1783 р. Ода та писана звичайною тоді російською літературною мовою. В Галичині, певно, мало хто знає Оду, то ми з неї приведемо головні уступи:

Пріємлю лиру мной забвенну,
Отру лежащу пыль на ней

.....

Унылый, томный звукъ пролью
Отъ струнъ, рѣкой омытыхъ слезной
Отчизны моея любезной
Порабощенье воспою!

.....

Куда ви обращу зѣницу,
Омытую потокомъ слезъ,

Вездѣ, какъ скорбную вдовицу,
Я зрю мою отчизну днесь *)

Вездѣ, гдѣ купи, села, грады,
Храниль отъ бѣдъ свободы щить,
Тамъ тверды зиждеть власть ограда,
И вольность узамъ тѣснить.
Гдѣ благо, счастье народно
Со всѣхъ сторонъ текли свободно, —
Тамъ рабство ихъ отгонять прочь,
Увы, судьбѣ угодно было,
Оно что бѣ слово превратило
Пашъ ясный день во мрачну ночь.

Поаяк тоді по всій Европі „овітчій де-спотизм“ підрізував зостатки крѣпацтва й сама Катерина поставила перед „Имп. Вільним Економічним Товариством“ на свѣт справу увільнення крѣпацѣв у Росії. **) то Кашніст мав ранію сподівались, що незабаром цариця скасує крѣ-

*) Редакція „Основи“ (1861, Мартъ) згадуючи Оду Кашніста з нового закону про волю крѣпацѣв, замітила, що й Шевченко уявляв крѣпацку Україну вдовою.

**) Див. про се в книгах В. Семевського „Крѣстьяне въ царствованіе императрицы Екатерины II“ і „Крѣстьянскій вопросъ въ Росіи въ XVIII и въ первой половинѣ XIX в.“ Ми дуже рекомендуємо ті книги Галичанам, бо там зібрані факти і про крѣпацѣв на Україні, а також оглянуті літературні виступи проти крѣпацтва Великорусѣв і Українцѣв,

пацтво на Україні як і в усій Росії, і через те обернув другу половину своєї оди до самої Катерини:

Ты.... Царица...

.

Дашь зрѣть намъ то златое время,
 Когда спасительной рукой
 Веригъ постыдно сложишь бремя
 Съ отчизны моея драгой.
 Тогда — о лестно уповаешь! —
 Гдѣ въ первый разъ узрѣлъ я свѣтъ,
 Тамъ, вмѣсто воллей и стѣнаний,
 Роздастся шумъ рукоплесканій
 И съ щастьемъ вольность процвѣтетъ.

Як згісно, Капністори прийшлося ждати аж до 1861 р. поки з'явився царь, котрий звів крпацтво в Росії, але се не вменшує історичної ваги оди его. Треба додати, що автор оди був потомок того чужинця, котрого Петро I. увів у число українських полковників „для обрусенія“, сказати б по теперішньому, і котрий, як і его діти, дався в знаки нашим козакам та послодству. Та на рещті європейскі думки XVIII в. пробіли собі дорогу до сімї Капністів і дали нам автора Оди на Рабство і комедї „Ябеда“ — предтечі „Регіюра“ Гоголевого. В. В. Капніст власне був звісний в Петербурзі, як великий знавець чужих мов, старих і новоевропейских.

Першим проавом політичного лібералізму українського треба признати „Історію Русовъ“ Псевдо-Кошверського, котра, як тепер можна

сказати, вийшла з сім'ї Полетик (див. Київську Старицу 1893, I, 41—76, звідки досить ясно видно, що та книга написана була коло 1810 р. і стоїть у звязку з тодішніми конституційними планами Александра I. і його першого міністра Сперанського. Треба завважати, що це батько автора „Історія Русовъ“, Гр. Полетика, депутат 1767 р. був один з небагатьох тодішніх українських козацько-шляхецьких лібералів — противників крѣпацтва). На щастє, на сей раз лібералізм явився вкуші з демократизмом, відповідно тим розмовам про увільненє крѣпаків, що велись у європейско-російській громаді й навіть в урядових кругах ще в часи Александра I. *) Але віять „Історія Русовъ“

*) З громадским і придвірним лібералізмом тих часів. Галичане можуть познакомитися з книги Пипіна: „Общественное движение при Александрѣ I.“ Звязком між полтавською шляхтою і ліберальним кружком Александра I. котрий царь звав навіть „Comité du salut public“ і котрому признавав за ціль „d'abolir le despotisme en Russie“, служив міністр В. П. Кочубей, властитель Диканьки. Вас. Полетика, — котрий певно був автором „Історія Русовъ“, — був великий політичний патріот „Малороссійскаго Отечества“, по своєму автономіст. але при тому не сепаратист, і всего менше патріот етнографічний. Він ідеалізував порядки козацької „Малоросії“ і думав, що конституційна Росія як раз буде те ж саме („Новые русские законы, цисав він, будуть то самое, что наши старые

написана була мовою не українською, а російською! До того перша поетична проба звязати європейський лібералізм з історичними традиціями українськими була зроблена навіть не Українцем: а Великорусом, Рилєєвим.

Рилєєв вартий того, що б на нему спицятись довше, як через те, що він був першим у Росії писателем, котрий поспробував зужити в поезії українських історичних традицій, так і через те, що про него звичайний Галичанин мало що знає.

Кондрат Рилєєв, род. в 1795 р. і цовішений в 1826 р. за активну участь в політичному товаристві (Сѣверное Общество), котре ветроїло

малоросійскіє“). Приятіль В. Полетика, А. Чена говорить про „Исторію Малороссіи“, котру писав Полетика, як про „славную вѣтвь російской исторіи“ і заітересований більше не певними „правами“ — перш усього, звісно, шляхти, а зовсім не етнографічними ознаками українськими. Так він каже, що поки „права дворянъ русскихъ были ограничены до 1762 г. (коли шляхта московска мусіла обовязково служити царям) то „малоросійское шляхетство почло за лучшее быть въ оковахъ, чѣмъ согласяться на новыя законы. Но когда поступили съ ними по разуму и изданъ указъ Государя Имп. Петра III о вольностяхъ дворянъ (1762) и Высочайшая грамота о дворянствѣ (1787) когда эти двѣ эпохи поровняли русскихъ дворянъ въ преимуществахъ съ малоросійскимъ шляхетствомъ, тогда малоросіянне начали смѣ-

повстане 14 Дек. 1825 р. — був родом Великорусе, але ознакочлений з Україною. Батько его там служив вояком і набув у Києві дім, котрвій зостався власністю К. Рилеева до его смерти. Сам К. Рилеев бував у Києві, а окрім того проживав чимало в Слобідській Україні, в Острогочеку (де й женився), в Харькові і др., був досить ознакочлений з українською мовою, знав твори Котляревского і народві пісні, між пичим певно по видавю ки. Цертелева (1819 р), звіні тоді хроніки малорускі і т. и. В загалі се був чоловік добре по своєму часу образбваний. По тодішньому звичаю в російської шляхті, Рилеев провів частину молодого віку в службі вояцкій і се помогло его образваню, бо він ходив у походах 1813—1815 р. в Західну Европу, прожив час у Дрездені, де був добре прийтий в домі ки. Рєнвіна (тодішнього віце короля Саксонского), про котрого скажемо далі, потім у Парижі. Перенявши європейскими ліберально-демократичними ідеями і маючи чималий поетичний талант, Рилеев звернувся до історичних споминів російських, шукаючи в них форм для своїх ідей і сшипився любовно й на українских традиціях.

В 1822—1825 р. Рилеев напечатав ряд

до вступать въ російскую службу, скинула татарскія и польскія патья, начали говорить, пть и плясать по русски“ (К. Ст. I. сит. 54) З сих виписок видно думки й мову тодішніх патріотів: „Малоросійской нації“, або „отечества“, як вони себе звлія і не без ріції.

поезій під назвою „Думи“, в котрих формально наслідував Немцевича *Spiewy Historyczne*, але також і українські пісні. В переднім слові до видання 1825 р. Рилевъ говорить: „Дума — старинное наслѣдіе отъ южвѣхъ братьевъ нашихъ, наше русское, родное изобрѣтеніе. Поляки заняли ее отъ насъ. Еще до сихъ поръ украинцы поютъ думы о герояхъ своихъ: Дорошенкѣ, Нечаѣ, Сагайдачномъ, Палѣѣ, — и самому Мазею приписывается сочиненіе одной изъ нихъ. Сарницкій (*Annales Regni Polonię, t. II, k. 1198*) свидѣтельствуетъ, что на Руси пѣлись элегіи въ память двухъ храбрыхъ братьевъ Струсовъ, павшихъ въ 1506 году въ битвѣ съ валахами. „Элегія сія, говоритъ онъ, у русскихъ думами называются“.

Для своїхъ патріотично-ліберальнихъ „думъ“ Рилевъ вибрав сюжети з історії вільного Новгородца, Московщизни, а також шведської Русі, старої і козацкої. Першою думою в него стоить Вадимъ, — новгородець, про котрого літописці вдержали память, як про першого, що повставав проти князів-варягів і котрий вже в XVIII ст. став почитатись у російських національних лібералів за їх предка (В XVIII ст. Княжичин написав трагедію „Вадимъ“, котру заборонили цензура). З дум на старо-кіевські сюжети в Рилева для нас важна дума „Ольга при могилѣ Игоря“, де Ольга говорить своєму сину:

Такъ, сынъ мой, Игорь отомщентъ;

Но самъ виновнъ въ смерти онъ, —

і далі оповідаєм про смерть Игоря. нѣдта ся-

на не бути тираном. Далі з тої ж епохи взяв Рилєв сюжет думи Рогнѣда, до котрого обернувся потім і Шевченко.

З козацько-українських часів Рилєв написав думу Богданъ Хмельницькій. Тут говорить про битву при Жовтих Водах так:

И вотъ сошлись два народа:
И съ яростью вступили въ бой
Съ тиранствомъ бодрая свобода,
Князя отвагою младою....
И воцарилася свобода
Съ тѣхъ поръ въ украинскихъ степяхъ
И стала съ счастьемъ нарѣда
Цвѣсть радость въ селахъ и градахъ.

1825 р. Рилєв видав поему „Войнаровский“ — про Мазепиного племінника, котрий скінчив жите в Якутску. Сам Мазепа виставлений в сій поемі мало симпатичним, та за те Войнаровский змальований щирим ентузіастом вільности, котрий вірить словам Мазепи, що его повстане проти Петра буде

Борьба свободы съ самовластьемъ.

Войнаровский, розказуючи свою долю історыку Міллеру, говорить про те повстане:

Такъ мы свои разрушивъ цѣпий,
На гласъ свободы и вождей,
Ниспровергая всѣ препоны,
Помчались защищать законы
Среди отеческихъ стеной....

і кінча своє оповіданє словами:

“ Чтить Брута съ дѣтства я привыкъ:

Защитникъ Рима благородный
 Душею истинно свободный,
 Дѣлами истинно великъ.

Мнѣ падо жить: еще во мнѣ
 Горить любовь къ родной страцѣ;
 Еще, быть можетъ, другъ народа
 Спасеть несчастныхъ земляковъ
 И, достояніе отцовъ,
 Воскреснетъ прежняя свобода!...

Перед сим финалом Рилевъ уклада в уста
 своего героя похвалу его жінки козачки, що
 знайшла его і в Сібіру:

Ея тоски не зрѣлъ москаль:
 Она ни разу, и случайно
 Врага страны своей родной
 Порадовать не захотѣла
 Ни тихимъ вздохомъ, ни слезой.
 Она могла, она умѣла
 Гражданкой и суругой быть
 И жаръ къ добру души прекрасной,
 Въ укоръ судьбинѣ самовластной,
 Въ самоъ страдащи сохранить...

Видавши „Войнаровского“, Рилевъ почав
 писати ще дві поеми з української історії: „На-
 ливайко“ і „Хмельницькій“, але не всімъ
 викінчити їх. З тих поем звісні тільки врыв-
 ки, з котрих ліпший Исповѣдь Наливай-
 ка, котра була напечатана ще за життя авто-
 ра і переложена двічі на французку мову, а
 також на італіянску і на голландску. Ми при-
 водимо тут усю ту Исповѣдь.

Не говори, отецъ святой,
 Что это грѣхъ! Слова напрасны:
 Пусть грѣхъ жестокий, грѣхъ ужасный...
 Что бѣ Малороссіи родной,
 Что бѣ только русскому народу
 Вновь возвратитъ его свободу —
 Грѣхи татаръ, грѣхи жиѳовъ,
 Отступничество уніатовъ,
 Всѣ преступленія сарматовъ
 Я на душу принять готовъ.
 И такъ ужъ не старайся болѣ
 Меня страшить. Не убѣждай!
 Мнѣ адъ — Украину зрѣть въ неволѣ,
 Ее свободной видѣть: — рай!...
 Еще отъ самой колыбели
 Къ свободѣ страсть зажглась во мнѣ;
 Мнѣ мать и сестры ибени ибли
 О незабвенной старинѣ.
 Тогда, объятый низкимъ страхомъ,
 Никто не рабствовалъ предъ ляхомъ;
 Никто дней жалкихъ не влачилъ
 Подъ игомъ тяжкимъ и безславнымъ;
 Козакъ въ союзъ съ ляхомъ былъ,
 Какъ нольный съ вольнымъ, равный съ
 [равнымъ. *)
 Но все исчезло, какъ призракъ.
 Уже давно узналъ козакъ
 Въ своихъ союзникахъ тирановъ.
 Жидъ, уніатъ, лѣтвинъ, полякъ —
 Какъ стаи кровожадныхъ врановъ,
 Терзаютъ безощадно насъ.

*) Порівиц. Шевченка „до Бр Залаского“.

Давно законъ въ Варшавѣ дремлетъ,
 Вотще народный слышно гласъ:
 Ему никто, никто не внемлетъ.
 Къ полякамъ ненависть съ тѣхъ поръ
 Въ мнѣ кипитъ и кровь бушуетъ.
 Угрюмъ, суровъ и дикъ мой взоръ;
 Душа безъ вольности тоскуетъ.
 Одна мечта и ночь и день
 Меня преслѣдуетъ, какъ тѣнь;
 Она мнѣ не даетъ покоя
 Ни въ тишинѣ степей родныхъ,
 Ни въ таборѣ, ни въ вихрѣ боя,
 Ни въ часъ мольбы въ церквахъ святыхъ.
 „Пора!“ мнѣ шепчетъ голосъ тайный,
 „Пора губить враговъ Украины!“
 Извѣстно мнѣ: погибель ждетъ
 Того, кто первый возстаеъ
 На утѣснителей народа;
 Судьба меня ужъ обрекла.
 Но гдѣ, скажи, когда была
 Безъ жертвъ искуплена свобода?
 Погибну я за край родной, —
 Я это чувствую, я знаю,
 И радостно, отецъ святой,
 Свой жребій я благословляю!

Так Великорус либерал, очевидно, вкладывав свои думки в уста украинского исторического героя, котрий, як тепер показала критична історія, був мало їх достойний, та діло не в тім! Діло в тім, що все таки рядки українських історичних традицій давали привід до вкладання в них таких думок, котрі будила в освіченого Росіянина новоевропейська наука і

практика. То були перші проби проповіді новоевропейського лібералізму в формі українських традицій, — і, звісно, ніхто не скаже, що в Рилеву говорила українська, а не російська душа, говорячи термінологією д. Вартівого. Тим часом думи й поеми Велькоруса Рилєва сяяли не тільки в усій Росії, з Україною, ліберальні думки, а безсумно й піднімали, спеціально на Україні, національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, „Войнаровській“ і „Исповѣдь Наливайки“ переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з одяковим запалом.

Интересно, що й Пушкін у поемі „Полтава“ (1828) так передає н-довольство козаків українських урядом Петра I:

Теперь бы грянуть намъ войною
 На ненавистную Москву!
 Когда бы старый Дорошенко,
 Иль Самойловичъ молодой,
 Иль нашъ Палѣй, иль Гордіенко
 Владѣли силой войсковою,
 Тогда бъ въ сѣвгахъ чужбины дальной
 Не погибали козаки,
 И Малороссіи печальной
 Освобождались ужъ полки.

А далі у Пушкіна Мазепа так викладає свої заміри дочці Кочубея:

Безъ милой вольности и славы
 Склонили долго мы главы
 Щодъ покровительство Варшавы

Подъ самовластіемъ Москвы.
 Но независимой державой
 Украинъ быть уже пога —
 И знамя вольности кровавой
 Я подымаю на Петра!

Оттакі то формули знаходив собі в російській поезії лібералізм, опертий на українські історичні спомини в самих Великорусів. Сі формули випередили подібні проби на мові українській і самих Українців.

Під впливом ліберального європейско-російського настрою в 1823—1834 на Україні дійшло навіть до практичного прояву нового лібералізму. коли там, серед охвицерів склалося поряд з „Южнимъ Обществомъ“ „Общество Соединенныхъ Славянъ“, котре грало найактивнішу роль в оружному *provinciamento* коло Білої Церкви в январі 1826, що б поправити невдачу Петсбургскої проби 14 декабрія 1825 р. зроблену „Сѣвернымъ Обществомъ“, де видне місце займав Рилев. (Ми говорили про „Общество Соединенныхъ Славянъ“ в переднім слові до „Письма Костомарова къ издателю Колокола“). В сему товаристві майже всі члени були з української дрібнішої шляхти (Горбачевський, Драгоманов і т. и.) та (на жаль нам тепер!) в нему не було ніякої української етнографічної свідомости, ні знатя народнього життя. Се мусіло статись між инчим і через те, що українська шляхта ще за козацких часів у XVII ст. почала складатись з елементів ріжнонаціональних: були в ній і Українці, і Поляки, Волохи, Татаре, Серби, навіть Греки і Жи-

ди, а потім Москві. Сей увесь різнорідний клас не міг моделюватись по приміру низчого соціально елементу українського і мусів, по силі річей, у XVIII ст. змоделюватись по приміру панства російського. Для українізації его треба було більше часу й демократичних ідей.

Так сталося, що нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусіли довести освічену громаду українську й до національного автономізму, появились на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мові, а на російській. Сталося се, мабуть, переважно через те, що європейство приходило на Україну через столиці, Петербург та Москву та через всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі (Ми в повищому огляді говорили тільки про прояви європейства у звязку з українськими історичними традиціями, пропускаячи всякі інші его прояви в російській громаді й літературі в часи Александра I. Дійсно в тому європействі лежить корінь всего поступового в усій Росії і почасти в Україні XIX ст.) Ті, хто сидів на Україні, або рідко з неї виходив, — як перші українські писателі XIX ст., ті могли більше задержати в себе українського етнографічного почуття, та за те менше могли всвоїти собі європейського лібералізму й демократизму. Так то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітним європейством і українським етнографічним патріотвзмом, поділ, котрий не екіничився й доси. Тільки ж без того європейства, котре нехай ішло, або й доси йде до нас на

чужих мовах, — і український етнографічний патріотизм не міг би й не може набути ваги справді корисного для народу нашого напрямку.

Коли сего не знають і не хочуть знати такі націонали, як д. Вартовий, тим гірше для них. В усякому разі. коли вони не можуть собі точно виявити історію ліберальних і демократичних думок на Україні, то нічого їм і братись за розмову про сю справу. Виводити певні політичні чи соціальні думки з почуття національного, з душі етнографічної, значить чудним способом перемішувати круги різних річей. Політичні й соціальні думки суть послідком певної науки, то б то проби краввої і інтернаціональної. — Вже старий теократичний лібералізм напр. виходив з проби народів азіатських над монархією воцареною, замість котрої деякі народи (як се звісно про Єгиптян, Фінікіян, Жидів) пробовали ввести в себе теократію, тай то про жидівський (біблійний) лібералізм дехто з нових критиків думає, що в ему видно слід і грецького впливу. У Греків республіканство було результатом проби монархії і тиранії своєї й азіатської. Наш ново європейський лібералізм і демократизм є послідок проби нових і старих народів і політичної науки інтернаціональної. Політичні й соціальні теорії таких Локка, Монтеस्क'є, Руссо, К. Маркса также мало виходять з етнографічного національного почуття (душі), як і космографія Коперніка, або Ньютона, біологія Дарвіна і т. д. І в час на Україні свідомий

лібералізм і демократизм появились тоді, коли до нас дійшла європейська політична наука, в світлі котрої ми стали розуміти й проби нашої крайової національної практики і історії. Етнографічно-національне почуте (душа) спершу тут було ні при чому. Ми навмисне ставимо при слові національне і слово етнографічне, щоб думка наша була ясніша, бо слово нація в європейській термінології іноді значить держава, а не раса і на світі часто проявляється автономізм політично-національний, особливий від етнографічно-національного. Так є патріотизм швейцарський, хоч раси швейцарської нема; голландський, хоч Голландці етнографічно суть часть дільних Німців; так нова Англія в Америці відпала від старої, хоч етнографічно вони однакові; так ірландські націоналісти говорять по англійському. І наш автор „Історії Русовъ“ був по своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в него не було майже ні крихти.

Під кінець сего листу дозволю собі обернутись до наших учених, а переважно до молодих. У нас тепер чимало появилось архівних дослідчів, та на лихо праця їх або безсистемна, або йде по протореній уже дорозі і звертається на дрібязки і через те часто власне не дає ніякої дійсної користі, по крайній мірі нічого нового. Тим часом в нашій історії цілі основні точки, напр. історія інституцій і ідей зовсім не оброблена, майже не зачеплена. — Напр. ми вже мали пригоду в „Народі“ вказувати на те, що в нас нема ні одної праці

про козацкі й чорні ради, про зйїзди нотаблів (свого роду сойми) XVII-XVIII ст. тоді як у Великорусів єсть уже докладні роботи про „вѣча“, „земскіе соборы“, „коммисіи для составленія уложеній“, до чого приклали руки й наші вчені, по крайній мірі Костомаров. Тепер ми мусимо обернутись до історії літератури. Наші дослідачі в сій науці звертають увагу тільки на форму, а зовсім прооускають осередок, а надто ідеї, а вже зовсім не звертають уваги на твори Українців, писані польскою мовою (як напр. в старі часи Шимонович, Оржеховскій, П. Зіморевич, автор Рохотапкі і др.) або російскою. Досить буде сказати, що в Історії літератури рускої д. Огоновского нема й слова про „Історію Русовъ“, без котрої абсолютно неможливі Шевченко. Тим часом, читаючи істориків літератури напр. російскої, надibuеш Українців, як Капніст, Яценко(въ) — видавець ліберального „Духа Журналовъ“ в часи Александра I, реаліст Нарѣжскій (не кажемо вже про Гоголя), як Гамалія, перші славісти і славянолюбці, починаючи з Каразіна і т. д. Сі люде між инчими заносили певні ідеї і на Україну, — з другого боку і в їх твори заходив український матеріял, а до того може й українські традиції, українске жите давали їм і імпульс до певних ідей. Хто нам усе те докладно розкаже, коли не Українці? Тепер прочитаеш де що про таке найбільше в Шпіша...

II.

Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? „Шовінізм і галушковий націоналізм“ старих Українців перед Турками і Поляками. Їх історичні рації. Нова постановка україно-турецької і україно-польської справи в новітні часи.

Все що може виходити в громадських справах з етнографічно-національного почуття — се змагання до національної незалежності. Та й то для того що б воно стало будуючим фактором у народному життю, треба, що б і ново осложнилось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів. А без того напр. Українці в однім місці будуть сваритися з Татарями, в другім з Мадярами, в четвертім з Москалями і т. д. а все таки до думки про національну солідарність не дійдуть, як се по часті ми бачимо і в історії і навіть в сучасности нашого народу, в котрім свідомість національної солідарности ще виробляється дуже важким процесом.

(Замітимо, що тут иноді мають велику вагу такі речі, котрі на перший погляд не мають нічого спільного з національністю і навіть не виходять з власної ініціативи певної нації, як напр. залізні дороги, котрі тепер Росія і Австрія будують часто по раціям стратегічним, і котрі дають людям нашої нації спосіб познакомитись проміж себе. А перед тим напр. Бантиш, автор „Історії Малоросії“ був не певний, чи справді в Угорщині живуть тіж самі „малоросіяне“; я знав купу досить освічених Полтавців, котрі дивувались, дивідавшись, що на Волині живуть тіж самі люде, що й у Полтавщині; Стецький, автор польських книг про Волинь найсуріозно ввевняв мою сестру, що волинський орнамент не може бути однаковим з Полтавським і т. д. і т. д. Тепер дороги з лівого берега на праний, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, що б звести до куни Русинів-Українців, ніж книг).

Після сказаного вище нічого багато говорити об тім, що навіть свідома національна незалежність, без певної просвіти, не дасть ні лібералізму, ні демократії. Так в XIX ст. рух в Єгипті й Судані дав Мегмеда Пашу і Махді, а італіянський Мацціні та Кавура.

Д. Вартовий відступив до таких річей, зачепивши другі хиби старших українських писателів XIX ст. хиби, котрі він зне „шовінізмом і галушковим патріотизмом“ і котрі звязувалися з хибою „сервілізму“ перед московськими царями, — тільки ж, звівши всю увагу на етнографічно-національне почуте (душу), він не міг

поиспити й сих фактів. Справді, коли глянемо на старших українських писателів ХІХ ст. включно до Стороженка, то побачимо, що вони досить шовіністичні в відносинах до чужих народів, а гадто до Турків, Татар і Поляків, і при тому славлять власне московський уряд за війну з сими народами, хваляться службою наших людей в війську російському проти сих, а далі й інших народів.

Прядивившись до речі, знайдемо перш усього, що скрізь на світі власне історичний патріотизм і націоналізм означає шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть Великоруси „квасним“) патріотизмом і т. д. і що ті хиби власне слабнуть у народів, коли патріотизм ставиться під контроль космополітизму (І в Москалів самий вираз „квасний патріотизм“, появилася після появи космополітичних, „западнических“ думок у 30-40 рр. ХІХ ст.) Так значить і тут зовсім не недостача націоналізму українського була причиною сих хиб, правдиво показаних д. Бартоном у старших українських писателів ХІХ ст. Скорше треба сказати, що ці хиби були ознакою власне початку української національної свідомости, котра свідомість нігде не обійшлась без них.

Далі був історичні рації, чому український вояцький патріотизм зченився і з російським царелюбством. Не заходячи дуже далеко, досить буде сказати, що від самого митрополіта Іова Борецького вся українська інтелігенція, в тім числі й козацка, кланялась „царям восточним“ яко своїм заступникам. Мазеца остатніх

часів, Орлик і Кость Гордієнко були виключними проявами, та й то не треба забувати, що навіть Гордієнка самі его товариші, запорозці-емігранти раз побили трохи не до смерті і хотіли віддати царському урядові. В XIX ст. друга еміграція запорожска, що осілась після 1775 р. на Дунаю, сама те ж добровільно звернулась у 1829 р. під царя Николая I. Значить, коли хто хоче оздобляти патріотизм неперемінно історичними „святощами“, той мусить признати, що московський царизм є й українська історична святощ і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царизму, являлись зовсім історичними патріотами.

До того, дивлячись справді історичним способом на старовину, треба признати, що часто ті писателі і мали рацію для свого часу. Московське царство наробило нам чимало лиха, бо се такий уряд, котрий вробив і робить лихо й своїм. Але ж хочби відповідно приказці, що „погана погода все ж ліпше, ніж коли б ніякої погоди не було“, — все таки те царство було певною організацією громадських сил, до котрої пристала й наша Україна і котра все ж таки виновняла й наші національні завдані, з того часу як історія склалась так, що ми самі собі не могли їх виповняти. (Звісно, бувають в історії і нещастя, а все таки богато правди в слівці, що всякий народ має той порядок, якого він заслугує).

Такими національними завданнями були між инчими: увільнене нашого краю від насильства татарско-турецького і від підданства поль-

ского. Ніхто, як польська політика в XVI—XVII ст. похнула увесь наш народ до царя восточного, тим паче, що союз із Татаро-Турками був для нас неможливий, бо Татари й Турки дивились на Україну, як і на Московщину, як на білу Африку, звідки вони мусіли діставати рабів, каторжників і яничар (се показано численними фактами в „Историческихъ Пъвняхъ Малорусскаго Народа“ Антоновича і Драгоманова). Без північних берегів Чорного Моря Україна неможлива, як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Тіверців і Тмутороканської Русі; ми відбили внять частину їх перед нападом Турків у XV ст. і мусіли так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось сего нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусіло се зробитись під московськими царями (Польща була власне державою Балтійського басейну і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для підприємців. Московщина, як держава Балтійського й Каспійського басейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала єї до Чорного Моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдача зруйновати Туреччину XV—XVI ст. виконана була в XVII—XIX ст. державою московскою, а не польскою...) Наш народ се нюхом чув. В кінці XVII ст. запорожці зовсім було налагодились бунтуватись проти Москви, — і мали на те рацію, — але як тільки Петро I почав воювати з Турцією, що б пробити „вікно в Європу“ на Азовським та Чорнім морі, запорожці стали вірниками єго

слугами: помогли здобути Азов і добивались Очакова. Петро повернув очі на Балтійське море й примусив Українців проливати кров свою там. Українцям се було за тяжко, і запорожці стали проти Петра і після Полтави опинились навіть в „протекції кримській“, але вся Україна почувала ненормальність такої протекції, і як тільки, після Петра, німецька партія в Петербурзі повернулась проти Туреччини — зараз запорожці-емігранти вернулись до Росії і широ стали служити, що б повернути до неї стени й береги чорноморські (В І. томі наших Політичних Пісень Українського народу XVIII—XIX ст. показані факти, як тодішня українська інтелігенція раділа з того повороту Українського Марша до Російської Беллони і осміювала Бунт, то б то Орлика, тим часом, як простий народ уняв заспівав, як у часи Хмельницького й Дорошенка, пісню:

Зажурилась Україна, що нігде ся діти,
Витоптала орда кіньми маленькі діти.

Ой служив же я, служив пану Католику,
А тепер вчу служити не стану до віку.
Ой служив я, служив пану Бусурману,
А тепер служити стану Восточному Царю).

Ся завдача закінчилась аж при Катерині II, і треба ж признати, що не гляючи навіть на руїну Січі 1775 р. і на крестацтво 1783 р. (котре народ спершу не дуже закріпив, бо все вже для него виготовила старшина козацка),

Катерина II. („великий світ — мати“). дуже була популярна серед нашого народу, як і інтелігенції. Навіть по часті крпацтва треба сказати, що набуте до Росії Буджацких, Кримських та Кубанських степів було полекшінем для крпаків з Гетьманщини й правобічної України, бо крпаки ті могли тікати хоч на панські „слободи“ в Новоросію, де зрештою й крпацтво було встановлено вже після Катерини і куда крпаки тікали зо старих наших країн до самого 1861 р.

Я колись знав одного, навіть ученого українцлюбця, котрий любовався іділією сусідства Татар з січовиками, не гляючи на бійки між „молодцями“ з обох боків. Для культурного історика ся ідеалізація — наївна романтика. Я кличу кого вгодно уявити собі культуру України з набігами Татар за „ясирем“, — котрі відбивались у Полтавщині ще в 1739 р. — з Турками в Азові, на Дніпровому й Дністрівому Лимані, без Одесси й Таганрогу і т. и. (Те, що царський уряд не вмів упорядкувати Криму, котрий був у XVIII ст. багатший, ніж тепер, що він негуманно поступав там з Татарами — друге діло. Та чи ж розумніше й гуманніше поступа французкий уряд у Альжирі, котрий в додаток не так потрібний для Франції, як Азов, Буджак та Крим для Росії?) А коли так, то треба ж признати, що московське царство все таки виповнило елементарну географічно-національну завдачу України!

Ся завдача не кінчаєся на самому березі Чорного Моря між Дністром і Кубаю. Справи європейські з часів появу Турків у Європі так

вклались, що хто доторкався до Чорного Моря, той мусить брати на себе всю вагу турецької справи. В XV ст. Владислав Польський і Литовський мусів ходити під Варну битися з Турками за Сербів, Волохів, Болгар та Грзків. З XVIII ст. се мусіла робити Росія, між инчим не тільки через те, що з самого 1453 р. до того кликали і відтуреці християне, шана. Венеція і самі Габсбурги, а й через те, що Україна не може бути забезпечена, поки в Константинополі не сяде дружня її сила, поки звідти можуть приплинути кораблі й поруйновати ві порти, поки українським кораблям не буде забезпечена вільна дорога через проливи в Середиземне море, а тепер і в Суецьку каналу. Ось де рація російсько-турецьких війн і в самому XIX ст. після того, як Росія набула для Українців Азов, Таганрог, Акерман, Очаків, Одесу (Кочубей) і Кубань. Війною 1877—78 рр. ся справа не скінчена. Скінчить ся вона тільки тоді, коли султан покине Константинополь, решта єго держави в Європі буде поділена між Греками, Болгарами та Сербами і виробить ся на місці Турції Балканська федерація. Ся справа не обійде ся без Росії, то б то значить і без української крови!

Тепер ми, бачучи дурости, котрі наробив російський уряд у Болгарії та Сербії, можемо думати, що ся справа не по силам бюрократичній Росії і що з нею справитись може тільки Росія конституційна. Так се нам вияснилось у світлі європейского лібералізму пробою останніх років. А дідам, або навіть батькам на-

шим се не могло бути ясним. То ж і не ретувуймо, що Котляревські й Стороженки служили царям в турецьких походах без наших думок, що Гулаки писали вірші на глум над султаном, виписуючи епіґрами з апокріфічної грамоти запорожців до султана, дуже популярної серед Українців, написане котрої ще недавно намалював у прекрасній картині найталантовішій українській маляр Рєпін. Се все було ділом для свого часу нормальним, власне національним!

Подібне треба сказати й про „шовінізм“ старших українських писателів взглядом Польщі.

Після всего що сталося між Польщею і Україною в 1568—1654 рр. присяга Богдана Хмельницького Цареві Восточному була актом не тільки натуральним, але цілком національним тим більше, що его попередила масова еміґрація Українців з під Польщі в Московські землі, де в короткий час виросла нова Україна, Слобідка (з теперішнім центром Харьковом). Після того, не гляючи на розмири, в котрих, звісно, багато винен царський уряд, — Українці все таки масою своєю оставались на боці царя Московского, а надто власне на правім боці Дніпра, де мали діло з Польщею. Паліївщина, бунти 1733 і 1768 рр. справлялись під првнором Московским, дійсним чи фантастичним (Дивись праці про Палія та Гайдамаччину дд В. Антоновича і Я. Пудьгина). Поділи Польщі в кінці XVIII ст. народ український принив без усякого жалю за Польщею, Косцюшка він висміяв у своїй цілі. В 1830—31 рр. польські па-

тріоти не вміли покористуватись тим недовольством народу українського своїм станом, котре викликала рекручина і збільшене крпацтва і котре вилилось у словах пісні:

Настунила чорна хмара,
 Настала ще й синя:
 Була Польща, була Польща,
 Та й стала Росія.

Революційний сейм варшавський не згодивсь вегодосити волю крпакам у Литві й Україні, тоді як прокламація московського генерала Остен - Сакена натякала на щось подібне. І дійсно уряд царський, хоч дуже повагом і не зручно, а став готувитись до скасування крпацтва. Народ став ждати того від царя і дїждавшись 1861 р. „воли“, став ждати „царского викупу“ землі. Тут вибухло польське повстанє.

Народ на правобічній Україні був погодовно проти того повстаня: навіть на лівім боці бували приміри, коли крпаєне арештовували управителів - Поляків. Інтелігенція українська в „Основі“ (Костомаров, Куліш і др.) ще перед вибухом повстаня рішучо сказали, що не радять єго. Те ж сказала і виділившася з Поляків кука „хлономанів“ (В. Антонович, Т. Рильський). Царський уряд пішов на аграрні реформи, котрих хотіли крпаєне (обовязковий викуп землі з полєгкостями для крпаєн) і в самій Конгресівці дав крпаєнам землю, побільшивши ві конфіскаатою земель монашврських. Інтелігенція українська стала й собі на боці уряду, що сгало тим легче, що тоді було в ходу

„народовство“, думка „злитись з народом“. На службу уряду, не тільки в Західних губерніях, а і в Конгресівці, пішли старші українолюбці, як Стороженко, котрого треба власне поставити в до-Шевченківську добу, а й середні (Білозерський, Куліш) і навіть молодші (Нечуй). Багато з молодіжжі ківської, українолюбці, трохи не сепаратисти, поступили в миріві посередники, котрі мають за себе оправданє в тому, що вбільшили крестянську землю в трьох правобічних губерніях майже на два міліони моргів. Рідко хто передвидів тоді, що виставлена урядом (в котрому тоді був ширий демократ Н. Мілютин і зовсім не обруситель) система побивання польського клерикалізму й панства повернеся в чисто реакційне „обрусеніє“, за котрим піднімеся й панство.

Перед масою громади се почало вияснятись тільки з 1866 р. і цілком вияснилось тільки в остатні 10 років, коли настала отверта „дворянская ера“. В 1863 р. навіть заборона українських популярних книг вважалась самими українофілами за річ хвилеву, як казав би то міністр Валуєв самому Костомарову.

Аграрні реформи 1863—66 рр. власне закінчують період української історії, початий Б. Хмельницьким, і через те одчвняють новий період. Вони добили політичну силу панства польського на Україні і через те поставили й справу українсько-московську так ясно, як доти вона не могла ставитись. Тепер тільки могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як інтелігенції укра-

їнській організуватись вкупі з народом, підняти українську національну культуру і т. д. Система обрусення і урядова реакція з 1866 р. розбила всякі надії на царський уряд, показала, що він далі може йти тільки назад, і навіть всі фатальні помилки польського й мадярського панства на Русі австрійській не зможуть підлити свіжого олію в лампу царського уряду на Україні. Після аграрних реформ 1863—66, обрусення і реакція поставили на нормальний ґрунт і справу свідомости інтересів українських і польських, там, де вона може бути, то б то в справі політичної волі і крайньої автономії в етнографічних, а не історичних границях, при чому солідарність може бути власне тільки між демократією обох народів.

Так се все вияснилось уже після 1863 р. а раніше не могло бути ясним для маси громади, а не тільки для виключно дальноглядних осіб. Звіден виходило й те, що д. Вартовий зве огульно сервілізмом і шовінізмом взгляду Польщі, хоч властиво сервілізму й шовінізму в скільки небудь освічених українолюбців, а надто писателів, і тоді було не багато. (Максимович напр. при своєму монархізмі, своєю власне і в своїх віршах 1863 р. (Цар дає народу волю, а Ляхи бунтують і т. д.) на програмі козаків Б. Хмельницького: „маєте собі свою Польщу, а нам най наша Україна зостається“). Здався в діяльності Стороженка було чималє несприятливого, та ще се треба пояснити фактично; в усякім разі і Стороженко служив для аграрних інтересів крестян).

Так то виходить справа, коли на неї по-дивитись з реально-історичного погляду, а не абсолютного, та ще й з дуже поверховною тенденцією етнографічного патріотизму. В с я к о м у ч а с у — с в о я з а в д а ч а ! В свій час виконили свою завдачу на Україні і європейско-російська культура в лиці Канніста, автора „Історіи Русовъ“ і самого Москаля Рилєєва, і етнографічне українство Котляревського, Гулака, Стороженка і т. и. навіть з їх митархізмом і шовінізмом.

Погляньмо тепер на те, як поясняє нам д. Вартовий часи візніщі в історії українського руху.

III.

Звідки почався лібералізм і демократизм Шевченка? Шевченко й справа відрубної літератури української. Погляди на сю літературу Костомарова. Фантазії д. Вартового про сервілізм Костомарова й мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа свідки Українців з Поляками.

Нормальну українську національну свідомість і вкуні народодобство д. Вартовий виводить тільки від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш его образованих словянських братчиків (як Костомаров), а не учеником. Поляка сю чудиську появу д. Вартовий тям, що Шевченко був „геній; — а геній завжди йде своїм шляхом і розрубує плутанину“ і т. д.

Огже тепер уже ніде не ма погляду на геніїв, як на истоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від Фей. Історія вияснила, що генії завжди родяться й творять на певному підготовленому ґрунті і в границях певних обставин. Шевченко теж не міг подати всего й самого себе, — як той

штукар, про которого говоритья в одній комедії, що він, мовляв „наз кулака всей публикѣ букеты жертвовалъ“. На лихо, до нас майже зовсім не дійшло матеріалів для моральної біографії Шевченка. Але де що все таки ми маємо, а головне, маємо факти літературної історії України.

Думи і поеми Рилєва, „Исторія Русовъ“, „Общество Соединенныхъ Славянъ“, „Полтава“ Пушкіна — проявились перед Шевченком. Йіх Шевченко не міг не знати, а видів „Исторію Русовъ“ ясно видний на творах Шевченка. У Костомарова поліція знайшла печатний екземпляр „Сенатскихъ Вѣдомостей“, де був напечатаний досить повно процес т. зв. „декабристів“, між котрими судились і „соединенные Славяне“. Такі екземпляри могли бути і в других і доставались Шевченкові ще в Петербурзі перед написанєм „Гайдамак“. До того Шевченко ще тоді був знакомий з полтавськими нацями, досить освіченими, котрим присвячував свої твори. Ми знаємо, що серед тих наців вросла і „Исторія Русовъ“, котра досить була між ними розширена й ними занесена в Петербург, де цю зачитувався Пушкін, похвалявший ві досить сміливо в печаті, коли ще вона ходила в рукописах. Німець Kohl, проживший доволі в Дикавці, говорить в своїй дуже інтересній книзі „Reise in Kleinrussland“ про велику пошану, яку мають полтавські ліберальні наци до одніі рукописної історії України, і говорить очевидно про „Исторію Русовъ“. Звичайно наци — знакомі й навіть приятелі Шев-

ченка виставляються, як „мочеморди“, по образу Закревського, або каррикатурно, по образу П. Скоропадського (внук ліберала ХVІІІ ст. і родич звісної потім Милорадовички, фундаторки Товариства ім. Шевченка), про которого Шевченко писав: „у світі ходить між панами, і не горілку з мужиками, та вольнодумствує в шинку“. Але були між тими панами й інші, як напр. Де Бальмен, Капністи, Репніни й т. и. *).

Я сам, у свій хлопячий вік, у 50-ті роки, на-

*) Про Н. Репніна час би вже було публікувати більше звісток, котрі між инчим пояснили б, через що сей важний генерал за Александра І. віцекороль Саксонії в 1814—15 рр. а потім Малоросійський Генерал-Губернатор, став невдим Николаю І і мусів сидіти на селі, в Яготині, полтавської губернії, де приймав і Шевченка. Між инчим Репніна очевидно винувачено і в україно-козакофільстві, бо він радив задержати кадри „малоросійських козаков“, котрих набрано в часи турецької війни 1828-29 рр. і котрих Николай І звелів, чогось истрелявшись, поселити на Кавказській лінії. Поки що нагадаємо, що Н. Г. Репнін сказав знамениту для свого часу пародолобну промову, офіційно відкриваючи в 1818 р. дворянські збори в Полтаві і Чернигові. Ось витяг з сєї промови: „вы не будете взыскивать все, что можетъ дать вашъ крестьянинъ дохода, а то, что можете отъ него требовать, не уменьшая его благосостоянія; напротивъ. вы изыщете способы увеличить оное;

дбавав нащр. на сліди виліву Капіністів, — лібералів і аболіціоністів, — із кружка котрих в перший раз здобув і „Сон“ і „Кавказ“ Шевченка. Ті Капіністи, як і другі подібні їм нани лівобережні були старші й освіченіші, ніж Шевченко. Та й між „мочемордами“ були люде, котрі вїздили за границю, читали свропейскі ліберальні книги й газети і навіть сам П. Скоропадский, щоб „вільнодумствовать в шиц-

вы пожертвуете для сего изъ доходовъ вашихъ, вы устроните училища для малолѣтнихъ, больницы для недугующихъ; вы улучшите книжки крестьянъ вашихъ; вы снабдите немущихъ скотомъ и плугами для воздѣлыванія земли; вы займетесь правевенностью подвластныхъ вамъ и отвлечете ихъ отъ порока (цѣнства) столь межъ простолюдинами здѣсь обыкновеннаго, и не будете на немъ основывать дохода своего. Но сіи попеченія ваши да не будутъ подвержены кратковременности жизни человѣческой. . Изыщите способы, кои, не нарушая спасительной связи между вами и крестьянами вашими, можно бы обезпечить ихъ благосостояніе и на грядущія времена, опредѣливъ обязанности ихъ“ (А. Галаховъ — Исторія русской словесности, 2 изд. т. II, 155).

Ся промова була ввпечатана брошурою: а потім перепечатана в „Духъ Журналовъ“ Яценюка (1818, пр. 20)

Интересно було б знати, за що був висланий на Кавказ і Де Бальмен, котрого пам'яті Шевченко посвятив свій „Кавказ“, і т. д. і т. д.

ку", мусів же щось знати, або хоч чути вільнодумного (Шевченко ставить ему головно в виду те, що він „перебира дівчаток“. Пригадаймо, що й пани й предати часів Renaissance і в XVIII ст. те ж були „ласі до солодкого“, як каже Запорожець цариці в Гоголя. а все таки „аристократическими ручками гькорнили львєнка революція“, як каже Герцен) *)

Геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світа й знали більше, ніж він. Від себе особисто Шевченко привносив своє мужицтво, свої спомини, хоч се був дуже ховзький елемент. бо скільки мужиків, пройшовши в пани, забували своє му-

*) Звісно, що Шевченка привіз у перше до ки. Ренніна Олександр Вас. Кашієт, син автора „Оды на рабство“. Той Кашієт, вкупі з родичем своїм, Ил. Петр. Кашієтом, звісні були серед подтавських панів своєю освітою і „англоманією“ і занеками про еманципацію крестян. Я сам, у хлопячі часи свої, перед еманципацією (1856—1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на кравчих панів і ріжничів (юнів, лікарів і т. н.). В обох Кашієтів були добрі бібліотеки, а ще більша в Ренніна, де були збори найліпших писателів європейських XVIII—XIX ст. В селі одного з Кашієтів був навіть ців, котрий виворював у французькій книзі всі букви, але прекрасно знав ліберальну літературу французку XVIII ст. Син его означався лібералізмом серед харьківських студентів 1857—1859 рр.

життво (На сором природи людської, до самих остатніх часів, свідомих демократів було більше з наївів, ніж з мужиків).*) Нарешті Шевченко прибавляв і свою геніальність, і вже з сумми всіх цих елементів, а не з однієї геніальности, вийшла національна свідомість і народолюбство Шевченка, котрі справедливо хвалять д. Вартовий, і котрі дійсно ставлять Шевченка, як епохальну прояву в історії громадянської думки на Україні.

Тільки ж даремне д. Вартовий відкладає Шевченку усі свої думки, котрі появились в українолюбців уже після Шевченка. Шевченко напр. ще не мав думки неперемінно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої повісті по московському, також писав навіть свій „Дневник“, сценарій до „Стодолі“ і т. и. Видимо, Шевченко вибрав собі мову, в кожному разі для него лекшу і відповідішу, а не думав неперемінно виробляти особну, самостоячу, літературу й мову, як деякі пізніші українолюбці Уніяють історичну треба розличати часи!

*) Виступи проти крпацтва не були в часи Шевченка новиною і в російській поезії. Так Пушкін ще в 1819 р. написав свою прекрасну поезію „Деревиця“. Власне коло 1840 р. коли виступив Шевченко, в Росії і серед освіченого панства і навіть в урядових кругах знов піднялись розмови про волю крпаків, затихші було після 1825 р. — Див. книгу В. Семеєвського,

Вже зо сказаного зараз виходить, що між Шевченком, з одного боку, й Костомаровим і Кулішем, з другого, не така велика різниця, як виставля д. Вартовий, у котрого виходить, що мов би то Костомаров і Куліш понизили національну самосвідомість українську, підняту так високо Шевченком. Д. Вартовий має на оці, що Костомаров налягав на те, щоб українські писателі писали більше про простий народ і для него, згоджуючись навіть на літературу „для домашнього обихода“. Він навіть, видимо, ставить у вину Костомарову те, що він списав томи на московській мові, а мало писав на українській. В тих поглядах, які викладав Костомаров на українську літературу в книзі Гербеля „Поэзия Славянъ“ і в „Вестникъ Европы“, звісно, є невяа доля опшортунізму („Москаля одурити!“), але в его бажаню, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на „простий народ“, писали про него і для него — багато щирости й багато вірного. Костомаров писав таке ще в „Основи“, закликаючи земляків до писаня і виданя популярних книг. Д. Вартовий даремне так легковажить сю річ, кажучи, що вона не може збудити ентузіазму, так як ціль витворити цілком самостоячу літературу.

Дійсний ход річей показав, що наша громада не проявила ентузіазму ні в напрямку Костомарова, ні в напрямку д. Вартового, і винна тут зовсім не теорія української літератури „для домашнього обихода“, а „всероссийская вядость“. Тільки ж думка витворити лі-

тература для простого народу і про него, котра б змалювала нам всі боки жити мільонів і давала б тим мільонам всевітню поступову про-світу (не 2^ю) книжок, як каже згорда д. Вартовий!) може збудити ентузіазм у народолюбців, не так млявих, як наші земляки. До того ж така література зробила б величезний ґрунт і для широкої національно-самостоячої літератури і дала б їй живість, вберегла б її від схоластики, котрою часто хибує повіща, як иноді кажуть і в українських кружках, „українофільська, а не українська література“.

Що до того, що Костомаров списав томів по московску, то як його за те покарати Українцві, коли все таки Костомаров писав переважно про Україну, а до того, виходячи з українства, перевернув зовсім історію і Північної Русі, Московщини, і виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних. (Далі ми побачимо, що сам д. Вартовий, бажаючи провести свою програму в діло, показує не так то байдужим до „російської інтелігенції“). Очевидно, Костомарову було важче писати наукові праці по українському, важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по українському. Се фатальні обставини, і не знаємо, хто б що виграв з того, як би 15–20 томів праць Костомарова zostались „мишам на свіданє“, або не були написані. Адже ж все рівно ніхто другий, ні з таких патріотів, як д. Вартовий, не написав і не напечатав нічого й здалека подібного науковим

творам Костомарова, і все, що появила українська історіографія розумного на українській мові в останні часи, були переклади частини творів Костомарова ж, иноді не дуже зручні і котрі в додаток не дуже то розходяться і без принаткових меценатів не могли б печататись. (В Галичині ті переклади розходяться мало, в Росії вони заборонені, та все одно там, де знають оригінали, не стануть читати перекладів. Видавець, д. Ол. Барвінський мусів прохати підмоги в сойму і слухати нотацій польських історичних патріотів з поводу праць Костомарова). Нічого ж нам ганьбити Костомарова, навіть коли б ми пішли далі єго в наших національних думках.

Замітки д. Вартового про Костомарова мають один спеціальний інтерес для австрійських Русинів. Д. Вартовий виявля, що Костомаров був не такий то вже відрублєв української національності, як напр. галицькі народовці, а в добрій мірі „общероссъ“, як говорять в Галичині. Коли я говорив подібне, то „Правда“ завдавала мені злостну брехню, бо їй непремінно хотілось виставити „батька Костомарова“ в усім солідаривм з нею. Тепер д. Вартовий, видимо, хоче зняти з Костомарова навіть тітло „батька“, і д. Вартовому, певно, ні один галицький народовець уже не посміє завдати брехні, як мені бідному.

Я не стану ні боронити думок Костомарова, ні споритися з ними. Для мене досить того, що б у Австрійській Русі точно їх знали, і се може вменшити там дуже великий запал

партійности. Ні один сурьозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг для українства. Нехай же „народовці“ не так то поцішаються з анахтемами на тих, хто, подібно Костомарову, не ділить усіх їх думок про відношення України до Московщини, а з другого боку нехай же й австрійські „общеруси“, зроблять хоч $\frac{1}{10}$ долю для українства того, що зробив Костомаров. На перший раз буде досить і таких результатів знакомства австрійських Русинів з Костомаровим.

Мені тепер треба сказати ще про спеціальну точку, про те, що говорить д. Вартовий з поводу деяких моїх заміток про Костомарова. Д. Вартовий каже, буцім то я закидав Костомарову сервілізм. А в мене й думки такої не було! Я тільки вказував на незовсім достойний, а до того і незручний оппортунізм Костомарова („примирить съ нами правительство“, як писав мені Костомаров у 1878 р.) і на його відсталість в соціальних і релігійних справах, котра між инчим довела его до того, що він писав про те, як можна українським евангелієм та проповідю „викорінити штунду“ і т. н.

Д. Вартовий навіть і не попробував показати, в чім я тут помилився, а вдарив на мене зовсім з иншого боку. Я, видимо, маю недолік чимсь особисто не подобатись д. Вартовому. Може, ніс мій ему не подобався, або може яка небудь „дама, приятная во всѣхъ отношеніяхъ“ донесла ему, що я вбачаю „несовершенства“ в его прекрасних очах. Я мушу довести до ві-

домости д. Вартового, що я его очей піколи не бачив і готовий вірити в їх „совершенства“, аби тільки упокоїти его й примусити говорити про різні спорні між нами громадські й літературні справи, як слід поважним людям, а не як Гоголівські герої.

Я вже в „Буковині“ сказав дещо про те, як вільно препарував мої літературні думки д. Вартовий, котрий дійшов до того, що приписав мені поклонні російським сільським жан-дармам, „урядникамъ“, в чому я ще менше винен, ніж Чичиков в заміру украсти губернаторську дочку. Тепер вкажу на такі фрази, як напр. „Шевченко був народолюбець більше, ніж десять Драгоманових“. Що се за коефіцієнт? Громадські справи не алгебра. Д. Вартовий може бути сам в 10 раз більший народолюбець, ніж Шевченко, в 1000 раз більший, ніж який Перерепенко (внук Гоголевого), а в иншому ділі Перерепенко може мати більше рації, ніж Шевченко й сам д. Вартовий.

Говоримо про такі способи полеміки д. Вартового, як про ознаку тої літературної невоспитанности й сектарекої завзятости, котра в остатні роки досить себе проявля в певних українських кружках і котрої треба позбутись, инакше адепти ві будуть бити сами себе по лобам своїми полемічними канчуками.

Ми мусимо спинитись над тим, що говорить про нас д. Вартовий з поводу приписаного нам закиду Костомарову в сервілізмі, не через те, що б для нас було интересно поправляти полемічні фантазії автора, а через те,

що се нам дасть пригоду ще раз звернути увагу на політичні підстави для української національної справи в Росії, без котрих вона там ніколи не вийде за границі літературного ділетанства.

Д. Вартовий, відповідаючи на ним самим видуманий за нас закид Костомарову в сервілізмі, каже, що „даремно Драгоманов нападав на сервілізм у Костомарова“, бо погляди Драгоманова однакові з Костомарівськими, що обоє ми думаємо „обмоскалити“ наш народ, тільки я ще радикальніший у тому, то б то вихожу ще більшим сервілістом.

Нехай ми й справді думаємо тільки „обмоскалити“ Українців, але при чому тут сервілізм?? Але ж се термін з кругу політичного, то б то „зовсім з другої опери“! Ми напр. показали в „Чудацких Думках“, як французький Конвент хотів пофранцузити всіх провінціалів Франції, але ж доси люде бачили в членів Конвента всякі гріхи, окрім сервілізму. Ми ж сорок раз заявляли нашу незгоду з Конвентом у тому, що ми вважаємо за безиремінну умову політичної волі автономію громад, повітів і країн. Се мусіли ж сказати д. Вартовому і Гоголівські дами, коли він сам не бачив нічого писаного нами. Отже допустімо, що хоч половина з нашого політичного ідеалу виповниться в Росії, то тоді смерть нашому „обрусительству“, хоч бы воно було ще більше, ніж видає д. Вартовий. Бо тоді шановний противник наш не тільки матиме право печатати свої думки над Дніпром, а не в Чернівцях, а може намо-

вити земство Миргородське заложити в себе український університет (єсть же в Швейцарії кантональні університети!) і викладати там своєю прекрасною мовою хоч історію, аби хто хотів его слухати. Якого ж ще більшого лібералізму хочеш від нас д. Вартовому?

Д. Вартовий милостивіший до д. Куліша, ніж до Костомарова. Хоч він і недовольний москвофільством „Історії Возсоединенія Руси“, проща єї ради того, що д. Куліш написав у „Крашаниї Русинам та Полякам“ про потребу згоди між обома народами, — по думці д. Вартового, проти спільного ворога, Москаля, та за те, що д. Куліш переклав на українську мову „Новий Завіт“, Шекспіра і т. и. Ми не будемо говорити багато про д. Куліша, по части через те, що сами де в чому згоджуємось з замітками д. Вартового про „Історію Возсоединенія Руси“, по части через те, що докладна розмова про погляди д. Куліша завела б нас далеко, а суть наших думок про се ми сказали в „Чудацких Думках“. Ми вкажемо тільки, що д. Куліш, як видно з недавнього его листу до редакції „Народа“, не такий то вже український „відрубник“, як показуєся д. Вартовому, бо він не тільки багато писав і пише по московському (так пише він усі свої наукові праці, також само, як і Костомаров) а ще вважа і Москалів за „Русів“ — за „Новорусів“, вважаючи Українців „Старорусами“. А про спілку Українців з Поляками д. Вартовий не каже виразно, з якими Поляками? — а в тім то й уся сила.

Коли з польськими панами, або в загалі з патріотами історичної Польщі, то д. Куліш вже сам спробував сю спілку, як про те він же розказав у листі до редакції „Народа“, і з тої проби виявилось, що ся спілка неможлива. Те ж саме виявилось і перед галицькими народовцями в недавню нову сру. Коли ж Українці мусять увійти в спілку з польським народом, що живе в Польщі етнографічній, то се друге діло, — та й тоді треба б точніше виявити, чи навіть з національного боку Польща має одного тільки ворога, на Сході, чи ще й другого, на Заході. Далі хто власне ворог Полякам на Сході, чи уряд московський, чи й увесь народ, а також, чи можуть Поляки й Українці побороти уряд московський без помочи самого народу московського? Тільки ясні відповіді на сі питання дають плоть і кров справі про спільність Українців з Поляками, а без того вся розмова про неї буде пустою балаканиною, або навіть взаємною містифікацією.

Д. Вартовий навіть не ставить сих питань, а через те й нам не ма рації говорити тут про них, тим паче, що ми не раз говорили об тім де инде.

IV.

„Спаятеличане“ української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70-ті роки, під напрямком реально-соціалним, і в 80-ті, під напрямком формально-націоналістичним.

По словам д. Вартового, погляди Костомарова, Куліша й мої „спаятеличили“ земляків, затемнили національну свідомість Українців і здержали зріст українства, між инчим і літератури. Чудна се скарга! Скрізь на світі дискусія живить думку людську, а в нас вона затемнює! Такі скарги тільки показують нетерпимість і значить необразованість певних наших патріотичних кругів. Вони нагадують мені одного беллетриста нашого, котрий, прочитавши досить умірковану критику на свої твори, писав, що після таких критик ніхто не хоче писати! На заклик до чесної дискусії справи, ми вміємо тільки мовчати, або кричати: зрада!

Нарешті еретичі погляди Костомарова і т. и. зовсім не спинали нікогісінько а нікогісінько. По моїм поглядам, виложеним в статях „Література російська, велико-руська, українська й галицька“, українським писателям радилась певна система праці: „знизу в гору“ (від літератури простої до високої), але зразу же відводилось досить широке поле навіть для просто-народньої літератури. І я можу сказати, що дехто й почав працювати, по моїм планам: напр. Старицький почав перекладати Сербські пісні, Гамлета *). Я сам передав у Галиччину переклади Руданського, радив перекласти всего Гомера, Антігону Софокла, твори Данта, Вільгельма Теля й Орлеанську Дівчину Шіллера і т. д. По часті се й сповнилось. Проб зовсім не спиняли (я й не думав про яку регламентацію) і навіть Костомаровських рад ніхто не слухав: Ол. Пчілка перекладала високі твори, писала романи з життя вищих класів, котрі в Росії не говорять по українському; те ж робили Кошицький, Печуй, Чайченко і т. и. Сам Куліш переклав Дон Жуана Байрона, звісно, більш далекого від нашого простого народу, ніж Гамлет, Отелло і др. подібні твори Шекспіра... Словом,

*) Я думав і думаю, що, з маленькою зміною фраз, великі психологічні драми Шекспіра, як Гамлет, Макбет, Лір, Отелло — можна і слід давати нашим мужикам читати і грати перед ними, і завше плачу, чому Кропивницький і Заньковецька не поспробували грати напр. Гамлета в перекладі Старицького,

хто хотів працювати чи з низу в гору, чи з гори в низ, той працював. Коли виїшла яка задержка в праці українолюбців і певна темнота думок (зрештою не так національних, а політичних, соціальних і культурних) і далі унадок української літератури, в 80-ті роки, то зовсім не від тих думок, котрі між инчим викладав і я, а від чогось инчого: від необразованости, а далі реакційности, котра прикривалась націоналізмом, на манір галицьких народовців і по часті під їх впливом.

В 70-ті роки, коли в Росії серед українських кружків вменшлась національна виключність, коли почали висуватись на першій плані інтереси об'єктивної науки, а в беллетристиці цілі соціально-психологічного аналізу, а не формально-націоналістичні, — українська наука і література стояла зовсім не низько. Я мушу нагадати д. Варговому елементарні речі, котрі чудно забувати.

В 70-ті роки українська етнографія видала величезну збірку Матеріалів Чубинського (при котрих, замічу, сам Чубинський з Михальчуком виголосували до того вже „москвофільські“ думки, що я сам мусів полемізувати з ними в „Вістникъ Европы“), Чумацькі пісні Рудченка, Історичні пісні укр. народу Антоновича й мої, мій звод українських казок і легенд, Думи Вересая, Букованско-руські пісні (здобуті мною й упорядковані по плану, вробленому Антоновичем і мною), праці Київського географічного товариства і т. п. Сміло скажу, що в 80-ті роки етнографія українська пішла назад,

а не в перед, після тих усіх видань, навіть матеріально, а всякий розсудний чоловік легко може побачити, чи ті видани 70-тих років могли служити для української самосвідомості й знати мови народньої, без котрого не можлива жива національна література.

По часті поезії 70-ті роки дали повне видань Шевченка. Про праці перекладу європейських поетів я вже сказав.

По часті беллетристики в 70-ті роки явився роман Білика й Мирного „Хиба ревуть воли“, котрий „азъ худый“ видав у Желєві. Се безспорно найліпше з того, що появилася українська беллетристика. Роман узятий з життя простонароднього, — в нему нема ні одної націоналістичної фрази, але увесь він, своїм соціально-психологічним матеріалом національний і навіть автономічний. Роман той мало розширився через те, що глупі викрики галицьких народоців проти всего „женевского“ довели до того, що він заборонений в Австрії, хоч там нема й слова нецензурного і хоч він був навіть пропущений цензурою російскою перед законом Юзефовичівским. Відповідно соціальному напрямку українства під кінець 70-тих років, і Нечуй, після своєї проби написати „високий“ роман український („Хмари“), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радюк просто смішний дурень!) написав соціальні романи з життя народнього: „Кайдашева сім'я“, „Бурлачка“, „Микола Джеря“, — безспорно, в куші з „Двома Московками“, найліпші його твори („Микола Джеря“ напечатаний в 1883 р. але цифр наших

70-ті і 80-ті роки нічого брати буквально, а приблизно).

Додати треба, що паралельно робляться проби внести в популярну літературу європейські поступові ідеї — збудити в народі розуміння політичних і соціальних справ, біжучої політики, котра доторка й народ (брошури „Про козаків, татар та турків“, „Запорожці“, віденські й женевські соціалістичні брошури). Робляться також проби видавати утілігарні популярні брошури, на скільки пускає їх російська цензура.

В ті ж часи, переважно заходами явних соціалістів українських, Українці російські вступають у тісніші звязки з австрійськими, проходять в Буковину й Угорську Русь, де раніше не було ноги українолюбця, закладаються українські бібліотеки в Відні (при „Січі“), в Чернівцях (при „Союзі“), заносяться численні книги українські в Угорську Русь, де їх доти ніхто не бачив. (В своїх „Австро-руських Споминах“ я розказав і такий кумедний факт, що я був перший, котрий правив в Угорську Русь, навіть видавая галицької „Просвіти!“ Потім ще кілька моїх молодих приятелів перевезли туди кілька з тих видань!)

Поряд з тим розмова про українську справу виносяться перед європейську публіку, де справа та ставиться в звязку з великими все-світніми справами політичними, соціальними й культурними. Появляються статі про Україну в журналах італіанських, французьких, англійських, іспанських, — переклади на сербське, поль-

ске, — статі Українців (Драгоманова, Подолінського, Павлика), далі чужинців, по матеріалам, даним Українцями (Рамбо, Рольстона, Морфілля, Ан. Леруа Больє і др.), при чому сі вчені чужинці замітили наир. і те, як у кievських виданнях збvраються до куни „disiecta membra української національності (Вираз Рамбо).

А націонал, д. Вартовий сего всего не замітив! Він побачив тільки „снантильчане“ в усій досить складній і систематичній роботі!

Хай вибачать нам, що нам приїшлося згадувати й свою працю. Зроблено се навіть не про domo sua, хоч д. Вартовий і дає до того привід своїми нападами, а просто через те, що з бібліографії імен не викидають.

В 80-ті роки формальний націоналізм зачав в українських кружках над космополітичним науково-соціалним напрямком. Сталось се зовсім параллельно зросту московського „самобытництва“, а на решті й Петербургського Победоносництва і по часті під їх косим впливом. Почалось з того, що видумано було безполітичне „культурництво“, подібне до Юзовського антиліберального „народництва“, а далі політика, вигнана в двері, таки влізла в вікно в формі похвал галицким народовцям і самому еп. Пелешу навіть у кореспонденціях у російські ліберальні журнали, а на решті завершилось усе поновленою „Правдою“ (з поновленою Духинщиною) і „новою срою“ в загалі.

Погляньмо, як сі нові вітри виляли на літературу й науку нашу.

Дійшло діло до такої чудасії, що мені з

України писано, що б не видавати навіть матеріалів народніх у „Політичних піснях укр. народу XVIII—XIX ст., ні поезій Шевченка, заборонених у Росії, бо все політичне тепер шкодливе для України (Звісно, я не послухав такої мудрої ради і тільки через те вийшло, що мої видання були єдиними збірками етнографічного українського матеріалу в 80-ті рр. а також і те, що жепевське видане Шевченка примусило і львівських народовців видати нарешті повного Кобзаря, хоч по страшенно дорогій ціні, не доступній для маси). Поглянувши ж на те, що печаталось на Україні по часті етнографії, всякий скаже, що та наукова праця пішла в 80-ті роки там назад прийдя 70-х років. Ледви в останні часи, переважно під впливом європейського порівняного методу у фольклорі, — проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали, — почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харківської школи (Петєбля, — котрий зрештою вів з таха стару лінію німецько-російської науки 60-х років, — Сумцов та зблрачі Манджура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Ізайов і др.) та заграничної (Волков, В. Охримович і др.) Треба ще споминути з подякою д. Янчука, котрий власне належить до кружка учених у Москві, при чому дає притулок новітнім українським етнографічним працям у московському „Етнографическомъ Обозрѣніи“.

Ми скажемо дальше про заслуги для науки про Україну „Кієвскої Старини“, але ся заслуга стоїть переважно в зборах і зводах ма-

теріалів, а не в критиці й провідних ідеях, котрі в ківському виданні наїріжнобарній. До того в „Кіевскої Старині“ працюють не самі Українці, а тим паче не самі українофіли.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляє ся новими мотивами, а переспівує Шевченка, тай то переважно его козакофільство й формальний націоналізм. В беллетристиці „простий народ“ відходить на задній план, писателі беруться за романи з „вищого“ життя, при чому сам Мирний пада до „Перемудрив“, а Печуй до „Осеньків“, написавши окрім того темноту „Над Чорним Морем“ і водевільну пісенітницю в „Навіженій“. Про незручний само-донос „Горовенка“, з дивним переплутанєм дзвонів з усяких церков, котрі чув автор, та не розібрав, з відки вони, та про Незлобицкі проби „патріотичної беллетристики“ (читай : особистих пасквілів !) у „Правді“ нічого й говорити. Один Чайченко, уже в 90-ті роки, коли напямкові 80-х років уже почала зростати опозиція, почав ратувати славу української літератури, тай то своїми повістями з простонароднього життя, а не своїми „високими“ романами, а ще менше своїми популярними брошурами ad usum Delphinoium зо львівських народовців.

По частині перекладів творів європейських поетів, в 80-ті роки покладено було чимало праці, та ми вже в „Буковині“ старались показати, що з тої праці варті тільки переклади Куліша, а потім Одісеї, решта-ж майже даремна за-

трата сил через незручність та літературну необразованість перекладчиків.

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого зрієт треба признати досить незалежним від звичайних тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно „простонародна“. По своєму напрямку вона далеко близька до соціальних тенденцій 70-тих років, ніж до націоналістичних 80-х років. По літературній манері вона дуже не рівна й анахроністична: єсть там і сентиментальність і жарт Котляревського й Квітки, єсть трохи псевдокласична „високонарність“ трагедії Костомарова, єсть і реалізм 70-х років. Видно, що тут не пройшла критика й не вирівняла літературної манери до сучасної європейської. Та і в загалі з чисто літературного боку наша нова драматургія не дуже то сильна; вона бере більше викопанєм на сцені цильними й талантовими акторами, для котрих дає все таки ефектні рямки. Спасибі й за се!

Так то виявлюєся стан нашої науки й беллетристики в 1870-ті й 1880-ті роки, коли поглянути на них об'єктивно, а не пролетіти над ними „єть довкостію почти воєнного человека“, як д. Вартовий, роздаючи удари на право й поклони на ліво, по суб'єктивним фантазіям.

Читаючи плачі наших націоналістів на публіку, котра не має стілько патріотизму, щоб знаходити смаку в „своїй мудрости“, котра впливаєя в творах наших писателів 80-х років, я

пригадую собі Пушкіна. О, скільки здорового шуху було в сего дійсного основателя національної російської літератури, коли він боронив від сучасних ему патріотів ту російську публіку, котра воліла читати журнали французкі, ніж якого небудь „Благонамѣреннаго“! Скільки справжнього патріотизму видно напр. в отих на вид галлофільських словах „Альбома Онѣгина“ :

Сокровища родного слова, —
 Замѣтятъ важные умы, —
 Для лепетанія чужого
 Пренебрегли безумно мы.
 Мы любимъ музъ чужихъ игрушки,
 Чужихъ парфѣй погрешки,
 А не читаемъ книгъ своихъ. —
 Да гдѣ жъ онѣ? давайте ихъ!
 Конечно, свѣршымы звуки
 Ласкають мой привычный слухъ;
 Ихъ любить мой славянской духъ;
 Ихъ музыкой сердечны муки
 Услышаны; но дорожатъ
 Одними ль звуками шить?
 И гдѣ жъ мы первыя познанья
 И мысли первыя нашли,
 Гдѣ повѣряемъ испытанья,
 Гдѣ узнаемъ судьбы земли?
 Не въ переводахъ одичалыхъ,
 Не въ сочиненьяхъ запоздалыхъ,
 Гдѣ русской умъ и русской духъ
 Зады твердитъ и лжеть за двухъ.

.
 Поэты наши переводятъ

Или молчатъ; *) одинъ журналъ
Исполненъ криторныхъ похвалъ,
Тотъ — брани плоской; всѣ наводятъ
Зѣвоту скуки, чуть не сонъ:
Хорошъ російскій Геликонъ!

Думаю, що по крайній мірі молоді Галичане не пожалкують на мене за сю довгеньку виписку, бо вона як раз підходить і до львівського Гелікону!

*) На лихо, про $\frac{9}{10}$ нашихъ поетів тепер можна сказати, що вони „переводять“ незручно, або що вони, на горе наше, не мовчать!

V.

Три сегочасні групи українські по д. Вартовому: українофіли, радикали й націонали-народовці. Де четверта: „новосерці-угодовці“? Програма д. Вартового. Наші виводи.

З такою ж безцеремонною суб'єктивністю д. Вартовий виставля й теперішній стан і працю різних українських кружків. Він поділив їх на три групи: 1) українофіли, 2) радикали і 3) правдиві націонали й правдиві народовці.

Першими й другими д. Вартовий дуже недовольний. Обом гуртам він закида боязкість, — гріх, котрий перш усього залежить від певного настрою індивідуально-психологічного, а не від напрямку теоретичного, і окрім того досить розширений в Росії серед усіх громадських елементів, окрім т. зв. нігілістів. В усякім разі ні нам, котрий живе за границею, ні д. Вартовому, котрий пише під псевдонімом, говорити про той гріх не личить.

Чим властиве недовольний д. Вартовий в основах напрямку українофілів — не дуже ясно. Він закида їм формальний націоналізм без

народолюбства, каже, навіть буцім то вони не признають української літератури для народу, а признають ві тільки для самої інтелігенції; каже далі, що вони працюють мало, тай то не на вкраїнській мові, що вони задержують деякі праці. В сих закидах єсть кілька правди, та тільки що б добре осудити „українофілів“ д. Вартового, треба б ясніше означити, про кого власне він говорить. По деяким ознакам можна думати, що „українофілами“ зве д. Вартовий ученищих Українців, котрі сидять на професорських та учительських місцях та літераторів. Звісно, захвалювати ми їх не станемо, та тільки їй згодитись з д. Вартовим, що вони безплідні, або навіть шкодливі для українства, ціяк не можемо. Такий Антонович, Житецький, Лазаревський (вибираємо імена сотрудників „Основи“, то б то людей, котрі самі себе заявили українофілами) не пишуть нічого по українському, а все по московському, але ж усе таки наукові праці їх посяняють і українську народну мову, українську історію, народне житє, і всякий Українець мусить бути їм вдячний, як і тим Українцям з роду, хоч не українофілам, як дд. Сумцов, Дашкевич, Лучицкий, або Білорусам, як Н. Петров і Малншевський, Великорусам, як д. Буданов, Вікторов і др. котрі працюють над українськими сюжетами і редакціям „Кіевской Старини“, „Етнографическаго Обозрѣнія“ і т. н. котрі дають місце таким працям. Нехай се все „общеруси“, по галицько-пародовецькій мірці, але все таки найзавзятіший український автономіст, коли він тільки освічений чоловік і розумів ціну науки, мусить ша-

нувати працю тих людей. Коли ж він не вдоллявся московською мовою їх, то ему осталося тільки одно: працювати, як і ті люде, тільки на українській мові. (Те, що б „українофіли“ не признавали української літератури для простого народу, навіть нема що говорити. Може й справді д. Вартовий бачив де такого дурака, так дуракам закон не писаний!)

Програму радикалів д. Вартовий хвалить, боїться тільки „соціалістичного кодіру“ єї. Ся боязнь трохи чудненька в той час, коли напр. в Англії навіть міністри й консерватори говорять: „ми всі тепер соціалісти“, коли і на континенті і німецький імператор, і папа роблять уступки соціалізові. Та в усякім разі признає д. Вартовим рації програмі радикалів єсть, в ряду других подібних прояв, добрий знак того, що в російсько-українских кружках повітря почина прочищатись від того туману, котрий наріс там в 80-ті роки і котрий дійшов був до солідарности з новоерскою реакцією.

Тільки ж д. Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він їм закидає невагу до націоналізму, легковаженє української мови, котрої б то вони не хотять учитись, те, що вони нічого не роблять і поряд з тим те, що вони пишуть для українского народу московські книжки. Не знаємо, які власне особи має на оці д. Вартовий. Може єму й пощастило наскочити на таких власне недоладних радикалів. Тільки ж, коли напр. Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з „Народом“ і нами (д. Вартовий говорить про се

Досить неприличним тоном, кидаючи нам імена „отамана“, „премієра“ і т. и.!) то ми вже сорок разів викладали своє profession de foi в сій справі. Ми говорили, що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народнього (хоч іноді ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що сей факт завше треба мати на оці, при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвидніщої національної ознаки, народньої мови, як способу морального звязку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі й національних, на автономію, а й безмірні користи, які вносять люде від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної, в почутях і інтересах національних, бо инакше ми б заплутались в усяких субективностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставля людскости, або космополітизму; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обовязкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностей (Д. Вартовий між инчим ганьбить українських радикалів, що вони

забувають мої власні слова, висказані б то „в одному з остатніх моїх творів“ і признаваємі галицькими радикалами, то б то, що „розвиток (має народу) можливий тільки на національному ґрунті“. На самім ділі я висказував подібну думку завше, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я в перше здивався зо справою космополітизму й націоналізму в ту пору, як по слову римского ж поета „заполонена Греція заполюшила суворого побідителя“ своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одио: **космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці!** Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і против українських націоналістів, котрі виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпощадного людського поступу і саму підставу повічного возродіння національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключности й реакції. Може бути, що я так незручно писав, що д. Вартовий тільки недавно добачив у мене таку думку?! А зрештою, і за те спасибі!

Ми получаемо від наших земляків заяви солідарности з нами в таких думках, і через те думаємо, що д. Вартовий не має права приписувати всім радикалам зневаги до націоналізму, в смислі зневаги до національности.

Докір українським радикалам в незнанню української народної мови може справді бути

почасти вірним, тільки єго ніяк не можна прикласти до самих радикалів. На біду, ми знаємо чимало навіть гарячих українських націоналістів, трохи не сепаратистів, котрі не вміють української мови, а надто не можуть нею писати. В Росії обставини життя відбивають освічених людей, а надто городян, від української мови, а щоб вчитись самим, люде там досить ліниві, і се люде всяких напрямків, в тім числі, на біду, й радикали. Але вважати лінивство за ознаку самих радикалів, буде неправдою.

Такого ж характеру почасті і докір українським радикалам, що вони нічого не роблять. В Росії тепер рідко які опозиційні елементи що роблять, окрім роботи літературної, та в остатні часи помочи голодним. По правді кажучи, Українці всяких напрямків по всякій праці ідуть по заду від Великорусів, і коли б їх можна було підогнати докорами, то в добрий час! Тільки ж докоряти треба трохи правдивіше, ніж д. Вартовій.

На скільки ми знаємо, українська праця на українській мові тепер у Росії майже виключно зводиться на поміч галицьким видавцям, печатає певних творів у Галичині і т. и. Радикали Україні дещо роблять такого, але справді менше ніж другі українські кружки. Тут почасті винна ще малочисленність радикалів, а з другого боку більша на око енергія деяких других кружків, — напр. істноване „Правди“ поясняє ся чисто випадковими, особистими причинами. Але в усякім разі українські радикали

дійсно могли б робити більше, — як з другого боку і тим націоналістам українским, котрі, як д. Вартовий, згоджуються на радикальну програму, можна б проявити ту згоду чим небудь реальним. Праця по радикальній програмі не мусьть бути монополією якого небудь кружка! Вона витікає з розуміння певних потреб громадських, і в путніх сторонах, напр. в Англії, ми бачимо радикалів торійських, вігських, незалежних, — соціалістів християнських, вільнодумних і т. д. і т. д. Чому б і в нас не мало бути того ж самого?! Чому ми мусимо зостатись при таких дурницях, як, мовляв: „ти радикал, то й знай свій „Народ“, а я українофіл, то й знаю тільки „Правду“ з єї австропольскою Побєдоносцевщиною, хоч я й знаходжу, що „народолюбиві ідеї радикальної групи такі, що до них буде прихильний усякий народолобець“, як каже д. Вартовий.

А вже докір д. Вартового українским радикалам, що вони „пишуть для українского народу московскі книжки“, зовсім фантастичний. Вже правдивіше було б докорити певних радикалів тим, що вони зовсім ніяких книжок не пишуть. Дійсно, ми не знаємо ніяких московських книжок, зложених для українского народу українскими радикалами. Противно тому, ми знаємо книжки українскі: Про козаків та Татар, віденьскі та жєневскі соціалістичні брошури, Про Швейцарію, Про бантистів і др. В д. Вартового видимо дуже вже розійшлась рука на радикалів!...

З поводу радикалів д. Вартовий зачіпає

справу, котра близько торкаєся всякої інтелігентної людини на Україні. Він каже: „Кожний хто принесе хоч крихту обмоскалення у наш нарід (чи словом з уст, чи книжкою) — робить єму шкоду, бо відбиває єго від національного ґрунту“ і т. д. Ми раді б помилитись, але нам видитьєся, що слова сі треба розуміти так, що всякий, хто дасть Українцеві московську і в загалі не українську книжку, той робить єму шкоду.

Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку, з поводу проповіді „свої науки“ в книжці д. Чайченка про Квітку, і показували, скілько лицемірства в такому націоналізмі наших народовців, котрі самі ж йізять учитись на лікарів, юристів і т. д. по чужих вищих школах. Правда одна для мужика й для пана, і ставши логічно на таку точку, перестанемо читати і московські книги Потебні й Житецкого про українську мову, московські й польські книги Антоновича і Яблоновского про українську історію, перестаньмо йіздити в Відень учитись у Німців медицини, бо бували ж пригоди, коли напр. який Січовик віденський осідав у Відні, або в якому Тиролі і німеччився і т. д. і т. д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона й у початку своєму абсурд!

Не кажучи вже, що люде живуть не одною національністю з єї мовою (нікакше напр. Французи мусіли б увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по гальському, хоч дійсно вони прийняли не мало лиха, поки пороманг-

лись), а станемо на просту точку щоденного життя. Візьмім напр. ідеального українолюбця і народолюбця де побудь у полтавському селі, такого, що сам не тільки ширить між народом, а і пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий хоче напр. навчитись з книжки, як ліпше вправляти бжолки, або ліс, рілю і т. д. і просить у мене об тім книжках. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) єсть, — так народолюбець єму не дасть єї, такої книжки, що б він не помосковився, або не сполячився? Деж тут буде народолюбство? Колись, у 60-ті роки й мені траплялось бачити таких українофілів, котрі казали, що ніхто не сміє давати нацому народові інших книг, окрім українських і мусять заждати з усякою просвітою народу, аж поки патріоти українські не напишуть усяких українських книг. Потім таких українофілів щось не стало видно, і вся справа звелась на те, що єдиний спосіб заобігти лиху — се шевати як найбільше книг по українському, але де конче потреба єсть, то послугуватись і книгами на чужих мовах, як се робиться скрізь на світі, а про шкодливі боки денаціоналізації (погорду до своїх і т. и.) говорити при таких нагодах своєю думку народові. Тепер така допотошна виключність вилазить у такого народолюбця в печатному слові. Ні, ми воліли б помилитись у розуміню слів д. Вартового! Так можна подумати тим паче, що в своїй програмі під koniec листів д. Вартовий згоджуєся, що б на Україні в школах народніх учили і „державної мови!“

Після того, як „розніс“ д. Вартовий дві попередні українські групи, можна було сподіватись, що він покаже нам, що робила й робить третя група, котру він зве „правдиво національна та правдиво народолюбна“. Тільки ж він сего не зробив, а скінчив на тому, що раз сказав, що имена тих правдивих українських патріотів „усяке тепер знає і не треба їх тут найменовати“, а вдруге таки назвав два имени: „Кониського та Левіцького, як найкращих репрезентантів нашого національного руху“.

Що на таке сказати?! Д. Левіцький, як ми сказали, написав кілька добрих повістей, а перед тим і після того кілька слабих, з туманною тенденцією і лихим водевільним заходом. Від него можна сподіватись, що, покинувши тенденційність і звернувшись до сучасної порядної літературної манери, він унять дасть нам кілька добрих повістей. А про Кониського і того не скажеш. Таланту беллетристичного не дав ему бог, образования не дала ему чи доля, чи сам він „не восхотъ разумѣти“ сучасних громадських справ. Що ж він може репрезентувати?

Поклоняючись таким репрезентантам, діло трохи ризикване, обявити всю російську літературу „шматом гнилої ковбаси“, як се рішучо каже д. Вартовий!

Про четверту групу „новоерців“, д. Вартовий не спомина, — про ту, що видумала „угоду“ з польськими магнатами-клерікалами, що поставила український рух під берло галицьких єпископів-ультрамонтан, поновила Духин-

щину й почала навіть сі популяризувати, що повертала надії Українців на польських панів навіть в соціальних справах („Правда“ про „разверстаніє“ лісів і пасошик на правім боці Дніпра), вторила польско-панским газетам в справі еміграції селян-Русинів із Галичини й Буковини, і т. д. Ми знаємо, що активних членів ся група багато не мала, хоч вона й виголюшувала в „Правді“ про свою силу, та все таки один час вона напустила туману по українських кружках досить широко. Тепер фіаско нової ери в Галичині прибило ту групу, але вона ще не вимерла і ще шкодить, хапаючись за теорію „неутралітету“ Українців у галицьких справах, і ще шкодитиме, вигадавши щось друге. Не вже д. Вартовий не чув про сю групу? Їму ж тим більше треба було відділити єго люблених націоналів-народолюбців від сих новоерців, бо сі „часто-густо“ сиплять у своєму органі словами „національно-народній“.

Пропустивши четверту групу і не давши огляду роботи третьої, д. Вартовий дає свою програму від імені сеї третьої групи. Ся програма несподіванно смирна проти широких замірів і докорів д. Вартового, смирна і в своїх оснiвних точках проти теперішнього стану України в Росії, а також і по своєму погляду на українофілів і радикалів, до котрих зараз перед тим д. Вартовий показувався так немилостивим.

Свою програму д. Вартовий починає з того, що „зрікаєся усяких заходів коло політичної самостайности української“. Прочитавши таке,

Я не міг не спитати себе: за віщо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полеміку проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про сю точку, не так про домо шеа, як для поясніня справи.

Д. Вартовий навіть просто недоброчесовістно постунав, коли написав (у 11 прі „Буковини“) таке: „д. Драгоманов нападав на сиравжній, правдивий українский націоналізм, звучи его „сепаратизмом“. Я виступав проти певного націоналізму, признаючи національності (див. про те обширно в Чудацких Думках), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом, знаючи, що націоналізм бува й централізаційний, заборчий напр. у Москалів, Поляків, Німців, Французів і т. д. (Интересно напр. як виступа проти „націоналізму“ д. Волод. Соловбов, котрий був навіть членом петербургского Славянскаго Благотворительнаго Общества — див. его „Национальный вопросъ въ Россіи“). Під сепаратизмом я розумів, — відповідно до того, як се вживався в усіх літературах, — стремління до державної окремоности, котре може проявлятися і без усякої етнографічно-національної барви, напр. як було в часи повстаня південних Штатів Північно-Американскої Спідки, коли власне і пішло в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, що б властиво в одній національності зробити дві держави.

От і я, коли „нападав“ на українский сепаратизм, то тільки на розмови про те, що б виділити російську Україну в осібну від Росії

державу. Тільки ж я власне навіть і на сей сепаратизм ніколи не „нападав“ принципіально, бо не можу мати проти него нічого з боку принципіального. В принципі не тільки всяка нація, чи племя, має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й доси псеєред Італії республіка С. Маріно і певно люде в ній мають свої рації зоставатись осібною державою. Схотіли дві часті Аппенцелю поділитись на осібні півкантиони, і живуть собі так і т. д. і т. д., — то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму?!

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що се пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту. Я й говорив про се навіть не зо взгляду на російську Україну, де люде прекрасно знають ціну сему сепаратизму, а взглядно до Галичини, де люде в загалі мало знають російсько-українські справи, де я в часи написаня своїх статей у „Правді“ 1873 р. здибував ся з людьми, котрі рівняли до України мірку напр. короши св. Степана Угорського (Magyar Ország) і де ще недавно „Дьло“ говорило про Київське королівство, „Правда“ про „цілу австрофільську партію“ в російській Україні, де навіть в соймових бесідах д. Січинский і др. говорили про можливість України конвертеґе політично до Австрії, як реліґійно до Риму.

Як український публіцист, я не міг зоставити без уваги такі розмови, тим цаچه, що во-

ни зводили певних Галичан на фальшиву дорогу. Але я завжди був і єсьм прихильником політичної автономії Українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів, найліпше може виявитись і автономія національна. І тепер я ніяк не можу згодитись на раду д. Вартового „зректись усяких заходів коло політичної самостайности української“, не згоджуюсь між инчим і через те, що без політичної самостайности, чи автономії, не може бути і автономії національної. Коли б не увесь смисл термінології д. Вартового, то я б у словах его побачивби просто lapsus calami, винадкову підставу слова політичної, замість державної. Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через те темноту і програми.

Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубности. Ог через те і я, не бачучи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (selfgovernment), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великаруских землях, висказувалась стілько раз явна сімнатія і котра рано чи пізно мусить перейти в житє і в Росії. В „Вільній Спілці“ і в „Чудацких Думках“ я говорив про се докладно, і тепер не маю рації повторятись.

Д. Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тільки якось не може домовитись до чогось ясного, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він напр. резонно радить Українцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку сю ми не раз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її напр. виданем брошури на мові білорускій, пробою зблизитись з Литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали й „Московскія Вѣдомости“ і т. д. До такої спілки може прислужитись загранична преса, — тепер між инчим і в Америці, де дуже близько одні до одних зішлись напр. Русини, Поляки і Литвини, з котрих кожда нація має навіть і печатні органи, — але, звісно, треба б, що б ся загранична преса була підперта голосами із Росії, а далі працюю в самій Росії. Ми звертаємо увагу на се одномишленників д. Вартового хоч би й з поводу виставки в Чикаго.

Тільки ж і другі недержавні національності в Росії, виключаючи хиба привислянських Поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Україні, так що і їм треба прийняти програму політичної земскої автономії замість сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підпори самих Великорусів. Я мав пригоду говорити про се не раз, і вважаю за дуже щасливий випадок, що у Великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі виробила в них історія, — як

у многих других народів Європи, склавших великі держави, — все таки єсть великі сімнатії до адміністративної децентралізації і земскої автономії. Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурість російської бюрократії, але по правді треба сказати, що в великорускій громаді далеко більше прихильности до децентралізації, ніж напр. у французкій.

Українці могли би добре використувати сю прихильність, коли б узялись за діло зручніше і між инчим коли б більше налягали на земску, ніж на національну автономію, і менше тикали в очі Великорусам їх національним централізмом, мов би то прирощенним Великорусам. Д. Вартовий зовсім не спинявся на практичних, власне земских, справах автономізму, а за те, хоч сам каже про потребу єпільности з ліберальними Великоросами, поспішаєся кинути їм докір централізму з поводу якоїсь фрази „Недѣли“.

Не лишнім буде нагадати, що редактор „Недѣли“ ніякий Великорус, а син попа з кіевскої губернії і колись був досить близький до Костомарова і т. и. і ще в 70-ті роки і пізніше печатав українофільскі статі. Головне ж „Недѣля“ ніяк не може вважатись за властиво „ліберальний“ орган. Вона хоче бути органом „народническим“. Колись вона проповідувала „деревню“ — село, потім печатала безполітичне „народничество“ д. Юзова (в жилах котрого нема й каплі великорускої крові) і т. и., але завше відхрещувалась від лібералізму.

В російській печаті єсть орґани, котрі більше мають права на ями ліберальних, і по правді кажучи, Українці всего менше мають права жадітись на їх неприхильність. Ми не приводимо фактів, сподіваючись, що по крайшій мірі в Росії, та й у Галичині чимало їх звісно тим, хто слідчує за російськими місячниками, і що всякий навіть народовець у Галичині читав недавно в „Зорі“ хоч би й про те, що одна великоруска народницька фірма прийма на себе видавництво і ширеле і українських книжок, що недавно в Галичині було напечатано об тім, що образ Шевченка виставлено в московському історичному музею, як образ всеросійської знаменитости і т. д. Перед такими фактами ніяк не можна признати тактовним те, що деякі наші патріоти трохи не всю свою працю зводять на те, що підхоплюють яке небудь слівце, або навіть промовчуване в російській печаті, що б зараз же возвістити *ubi et ubi*, які Вєдкоруси неприхильні до Українців (Недавно „Правда“ вишигнула „журнал Стасюленича і Ниціца“ за те, що він ні словом не згадав про голод в Кієвщині і на Поділю, — коли Вєстникъ Европы зовсім і не думав оглядати голоду цю всім губерніям Росії, а мав дати тільки загальну картину і коли тут винні (коли вже хто винен) самі Кіяне й Подоляне, що не подали в столицю печать таких дописів, які зробили за свої краї гр. Бобринский, Л. Толстой, Корнилов і т. и. І сей докір зроблено в тому самому числі, де напечатано ювілейний навогірик одному сотрудику, про котрого говориться між инчим, що не було „ні одного

поступового видавництва, в Росії, котрого б ювілят не запомогав св.іми многоцінними працями про безталанну пеньку-Україну“ і т. д.! Ну, хіба се не дитинство?! Тим часом ліберальні видання в Росії так павірно вірують в дружбу до себе українських і галицьких націоналістів і в їх лібералізм, що наир. той же „Вѣстникъ Европы“ напечатав у себе допис в похвалу галицьких народовців і між ними навіть єпископа Пелеша!).

Поряд з такою безтактовністю українських націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні Великорусам реальних точок для снїльности, то б то свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу. Через сю точку д. Вартовий перескочив так мов би то сі і не було на світі.

Може хто скаже, що при теперішньому стані Росії було б даремним, утопічним навіть і думати про такі речі. Але подібне можна сказати і про все друге, про що говорить д. Вартовий: про економічний добробит, національну проєвіту і т. и. Хто і коли тим усім займєся при теперішньому стані Росії, коли уряд тим займатися не хоче, або не вмє, а громадянам не дає?! Без ідеалу, без віри в будучність ніяка праця не можлива!

Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвнтісь найкрайніший пессімізм. Але ж думамє, що власне історичні досліди й порівняня можуть побороти той пессімізм, з котрим жити активно не можна. На

лихо, в Росії знате історії, а надто новіших часів, далеко не цвіте, а окрім того навіть у школах Росіяне навчаються якось виділяти Росію від усього світа. Тим часом і тепер Росія переживає тільки пору, котрій подібні переживали і другі народи Європи і з котрих вони виійшли, між инчим дякуючи ідеалізму своєї інтелігенції, иноді навіть оптимістичному. Не раз бувало в історії Європи, що найгірші часи апатії громадскої, реакції були власне перед часами акції, поступу: А и денегъ нѣту — передъ деньгами! як говориться в великорускій пісні. Не так давно сама Росія пережила сумну добу часів Николая I, а надто після 1848 р. Доба та безспорно була гірша, більше безнадійна, ніж теперішня, бо тоді Росія була більше відрізана від Європи, ніж тепер, тай у самій Європі панувала реакція, а найблизчі до Росії уряди Прусский і Австрійский були не дуже ліпші від російского. І все таки після севастопольскої війни наступила на кілька часу в Росії доба поступу, в котру щось було зроблено, дякуючи тому, що в попередню добу інтелігенція хоч де що собі вияснила з політичного ідеалу: волю крєпаків, печаті, земство, публичні суди і т. и.

Тепер реакція багато зламала із того, але де що зосталось. Теперішньої печаті і університетскої науки в Росії не можна і з далека рівняти до николаєвских. Тепер і з гидкого „Нового Времени“, людина, в тім чвелі і робітник, а иноді і селянин, котрий загляне в трактор, або везе пошту, може довідатись про

те, що діється на вільнішому світі. Число людей з гімназичною і вищою освітою безмірно збільшилось. Ми ніяк не можемо собі уявити, що б із тих людей ті, хто має які ідеали, в тім числі й автономно-українські, не могли зовсім їх пронагувати хоч би між своїми приятелями, родичами, сусідами, навіть між мужиками. Особисто я напр. ніколи „не ходив у народ“ бо моя робота вдержувала мене в великому місті, в кабінеті. В селі бував я рідко, як гість і, звісно, панач або пан. Але в мене були добрі знаємі і серед мужиків, колишніх наших крепаків, котрі знали, що я лихого не роблю (учиться, а потім учителює, мовляв) і готовий послужити їм, чим умію: лист прочитати, відповідь написати, „бумагу“ до уряду, сказати слівце чиновникові, попові, навіть хініну дати проти трясці і т. и. Сусіди-мужики охоче розмовляли зі мною, і мені траплялось говорити їм і про державні справи і ввясляти їм і що таке конституція (хоч і без сего слова) і що було доброго в нашій козаччині, котру все таки наші селяне, а надто на лівім боці Дніпра і в Новоросії памятають, і чому ліпше б було, як би всякі книжки писались по нашому, українському, і чому я пишу новобранцеві, або заробітчанину на лист, писаний московско-писарским штилем, відповідь від батька, матері, брата его — по нашому, по українському, і т. д. І ніхто на мене з мужиків не доніс. Не кажу про родичів і сусід з більше освічених, а котрими лекше розмовитись про всякі громадські справи, в тім числі й політичні.

Не можливо, що б десятки, сотні, тисячі освічених людей не могли зробити свого в напрямку пропаганди здорових політичних думок, а надто при праці систематичній, при певній організації, котра завше починалася з малого і котрої зріст залежить стільки ж від свідомости і енергії членів, скільки і від обставин. А в кінці всего переміни в громадах і державах залежать найбільше від переміни громадских думок. Ми певнісінькі, по тому що робилось у Европі і в самій Росії, що коли тільки значна частина громадян у Росії хоч так ясно поставить перед собою думку про державну вільність, як колись поставила порядок у Росії наступить чи тим, чи другим способом, чи під нагнітом з низу, чи з гори, чи після війни, чи після голодів, чи під страхом банкруцтва, бунтів і т. и. Оглядаючи історію Росії в 50—80 рр. треба по правді сказати, що і в часи „реформ“ 1859—1866 і в часи „вільяві“ 1880—81 рр. державна воля не наступила в ній не тільки через те, що се справа трудна, а й через те, що не були виявлені в самих передових людей її форми; що наир. тоді, як Поляки рвались до сепаратизму, великорускі і українські демократи навіть боялись „конституції“, як „справи панської і буржуазної“, і що в усіх навіть поступових людей було „шатаніє умовъ“, говорючи словами ген. Гурка, котрий, звісно, не те думав сказати, що ми.

З сего „шатанія умовъ“ треба перш усього вийти, і між инчим українским автономістам

треба собі ясно поставити близчі і дальші ідеали і форми політичні, — державно-адміністративні, — для української автономії, і притягти до них своїх земляків показом реальних вигод від неї (адміністративних, фінансових, просвітних і т. д.) а далі шукати собі спільників і по чужим сторонам. Інакше справа автономії Українців не може посуватись наперед і навіть не вигорить і в часи, для неї придатніщі, коли автономісти українські опиняться без ясної і реальної програми.

От тим то й жалко, що Українці навіть у заграничній печаті, коля беруться говорити про українську національність і ві автономію, то обходять політичний бік справи, — власне найважливіший для сеї точки, — тоді як ріжні блягери граються словами про Київське королівство, австрофільське українство і т. и.

Майже так само пройшов, не зачепивши суті діла, д. Вартовий і коло справ соціально-економічних. В сих справах він убачив тільки спор про колективізм, чи індивідуалізм, і позаяк, по его думці, ще ніхто не сказав в сих справах остатнього слова (так мов би то про що небудь на світі сказано буде остатнє слово, окрім того ангелв, котрий, кажуть, програє в трубу при кінці світа!), то він і радить махнути рукою на сі справи. Д. Вартовому видимо незнана література соціальної справи навіть російська, хоч по тому, як він навча нас про істнованє других літератур, далеко багатших, можна було б ждати, що він прочитує цілі бібліотеки європейські. Навіть по газетам

і журналам російським можна бачити, що тепер, окрім рішучих комуністів, єсть десятки соціалістичних партій і що самі комуністи, після того, як партії їх стали з літературних політичними, на сей час менше займаються теоріями про індивідуалізм чи комунізм, а висувають наперед практичні справи: реформи податків, числа годин праці, убезпеченя робітників від каліцтва, болісти, старости, безробітя, реформи аграрні і т. д. і т. Недавно французкі соціалісти видали програму агітації серед селян, і там зовсім не ставлять комунізму, а тільки певну солідарність громад в справах громадських земель, бо тепер ще праця хліборобка не дійшла до такого ступня колективності, як праця заводска та фабрична. Не ставлять комунізму і соціалісти ірландскі, а вдовольняються поки що переходом землі до хліборобів, хоч би і на власність індивідуальну і відкладаючи колективізм на той час, коли єго виможє зріст економічного житя. В Росії ще й без комунізму стоять нагляді справи, котрі требують по своєму радикального заходу: зріст безземельних селян, страшенно несправедна система податків, зовсім непосильний державний бюджет, повна безправність і необезпеченість робітників і т. д. і т. д. Майже всі ці справи вияснені стараними працями учених, публіцистів, зєвскими статистиками, котрі напр. вже років 20 назад предрекли голоди, що тепер давять Росію, в тім числі й нашу „благодатию“ Україну. Діло поратуваня Росії від голоду, як і від других соціально-економічних лих і неправд тепер стоїть в яв-

ному звязку з політичною справою, бо царсько-чиновницький уряд і не хоче і не вмів полагодити лиха. Об сім треба говорити, коли не кричати на всіх базарах, а нам українські „народолюбці“ радять ждати, поки хтось скаже остатнє слово в справі індивідуалізму і комунізму! Є від чого несумовати власне Українцєві!

І при такій малій розвазі над економічним житєм, д. Вартовий далі говорить, що націоналі народолюбці мусять поставити „насамперед народній добробут (економічний), котрий, по вго словам, попереду стоїть і в радикалів*“). Добробут той д. Вартовий хоче шіняти „в межах від російського уряду дозволених“—сільско-господарськими школами (не каже: приватними, чи урядовими або земськими?), позичковими касами, крамницями для доброго й дешевого продажу потрібних селянинові продуктів. Чи треба говорити, що ся програма смирища для наших часів, ніж офіціальна програма кн. Н. Рєнніна для 1819 р.? Далі що

*) Не буду говорити за всіх радикалів, але позаяк се вже не перший д. Вартовий говорить таке, то я мушу по крайній мірі за себе сказати, що, вважаючи людський організм за річ дуже складну і будучи вретиком проти всіх ортодоксїй, в тім числі й соціалістичної (або ліпше німецької соціал-демократичної) я ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних, не становлю на перед, а всі нарівні — всі вкуші!

сказати про крамниці і т. и. коли вже й українська „житниця Росії“ не має чим заплатити податки, а навіть і що йієти? Недавно доказано було цифрами, що гроші, котрі ще хлібороби мають у Росії за хліб, як він де уродить, дістають вони лишень через те, що сами не дойідають того, що потрібно людині і що йідають люде в найгірше вкорядконаних державах Європи, окрім Галичини!

Далі в справах прієвітних (властиво національних) д. Вартовий говорить про вільність „самостійности української літератури“, при чому досить незручно добавля, „що б українській мові вернено всі єї права“. Незручно, бо в старих школах наших народня українська мова вживалась дуже мало по при церковній і навіть польській, котрою читали багато лекцій ще в XVIII ст. навіть в Харківському колегіуму, то б то там, де й кости польської не було. Через те між инчим і так легко було урядові ввести з кінця XVII ст. в наші школи, старі й нові (гімназії і університети, котрих у нас не було, нехай і не зовсім через нашу вину, бо ми говорили про них ще в гадяцькому договорі 1658 р.). Ми мусимо потребувати права для нашої народної мови, як і других політичних прав, не іменем історії, котра часто буде проти нас, а іменем сучасного здорового розуму. Пієля свого, досить загального потребуваня прав мови, д. Вартовий зводить розмову на саму церковну проповідь, народній суд (волоствий, чи й мировий?) і народню школу, требуючи зрештою і законів на українській мові,

При сему д. Вартовий признає потребу вчити в українських народних школах і державної мови. Як бачите, програма се ще більше смврна, ніж розвінчаного з „батьків“ Костомарова. — цілком „простонародна“, „для домашнього обиходу“, і смирніша ніж та, яку ми викладали в статях „Література російська“ і т. д. котрі так розгнівали д. Вартового через 20 років після того, як вони появилсь. І до сеї програми радить д. Вартовий іти. „впевняючи словом і ділом (?) російську інтеллігенцію, що така реформа необхідима річ, розвиваючи народну літературу та проводючи ві на село“ (А город? — спита хто небудь, згадавши повищі листи д. Вартового).

Д. Вартовий говорить під кінець, що єго партія національно- народолюбна“ (з такою програмою), яко партія, що має на меті практичну діяльність (курсів автора!) а не самі теоретвчні пориваня. — чи національного, чи соціального змісту (курсів наш!) єдино може мати силу й вагу в українській справі“. Автор не пита себе, як теперішній уряд російський подивиться й на таку програму? Для нас же ясно, що до конституції и Росії уряд ніколи не дозволить навіть української проповіді в церквах, ні мови в школах і на селі (Тепер вноді українська проповідь допускається тільки в Холмищині при боротьбі проти сиоминів скасованої унії та римського католицтва, так що прихильникам української проповіді в православних країнах застається хіба ширити на українській мові всякі ересі! Не знаємо, що на те скаже д. Вартовий?)

Д. Вартовий, звісно, не проти „зміни сечасного режиму в Росії“ і каже, що українські націонали-народолюбці мусять „сприяти усяким легальним заходам одмінити“ той режим. Пречудне се „сприяти“, а надто після докорів автора українофілам і радикалам за боязкість. Нам воно нагадує, як одна українська патріотична групка, вбачивши вже, що галицькі народовці самі почувають, що влізли в болото з новою ерою, покдала все таки не виходити з неутралітету, а зайняти вижидаюче становище перед вижидаючим становищем народовців перед урядом і польським колом“. „І Гоголь такого не вигада!“ — писав мені д. Павлик, діставши звістку про таку чудасію.

Ми мусимо зарані відбити один докір, котрий може хто нам зробити. Ми зовсім не думаємо вимогати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім режимом політичним. Ми знаємо, що се праця не легка і ризкована. Тільки ж з сего не виходить, що б наші земляки мусіли держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім не достійно новажних людей. Треба раз на завше признати, що сурьозна праця для маси української не можлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати сурьозної громадської ваги, поки не стане на політичний ґрунт. *C'est à prendre, ou à laisser*, як кажуть Французи: або взяти, або покинути! Се треба так і знати і не дурити ні себе ні других.

Зрештою сприяюча поза д. Вартового „перед усякими легальними заходами од-

мінити сегочасний режим у Росії“ — чиста фантазія. Тепер легальних заходів зовсім не може бути в Росії, бо навіть колишнє, хоч невеличке право петицій, яке мали земства, а надто дворянські збори, котрі не так давно обертались до уряду з „ходатайствами“ між инчим і про вольність печаті, про адміністративні реформи, про скасування адміністративної висилки, про скликане земського собору, — тепер новими законами, легально скасовано. Навіть що б унять піднятись на такі петиції (а без того вже ніяк не буде в Росії іє то зміни режиму, але навіть Лоріс Меліковских „в'яній“) — земства і дворянські збори в Росії мусять, говорячи словами Наполеона III, „вийти з легальности, що б увійти в право!“

Та що тут довго розмовляти! Аже ж і те, що недавно якийсь український націонал видав переклад книги Кеннана, розхвалений навіть „Дѣломъ“ — єсть нелегальність! Ба, навіть працювати для „Историчной Бібліотеки“ д. Ол. Барвінського, для котрої перекладав цензурні монографії Костомарова недавно померший черниговський земець Карачевський-Вовк (як довідуємось з єго некрологів) — нелегальність, бо та Бібліотека заборонена в Росії і т. д. і т. д. І поряд з таким легалізмом, д. Вартовий радить російським Українцям порозумітись з галицькими, буковинськими, угорськими, то б то з людьми, живучими в конституційних державах, де земляки наші мають легальне право по економії агітувати за націоналізацію фабрик і землі, а по національній політиці за

українські університети й виділ усіх руско-українських земель Австро-Угорщини в особну державну країну, аби тільки під берлом Габсбургів.

Дивна наївність!

Так то можна сказати, що національно-народолюбна гора д. Вартового родила мишеняточко! Те мишеняточко вийшло смарне з рештою не тільки перед російськими законами, а й перед другими українськими групами, так суворо з початку засудженими. Д. Вартовий сподівається, що й українофіли й радикали, як тільки перейдуть від слова до діла, то й пристануть до его національно-народолюбної групи.

Аби було до чого приставати!

Ми, як бачили читачі, не так повояцкому настроєні до різних українських напрямків, як д. Вартовий. А через те, сподіваємось, ніхто не здивується, коли ми, — не відрікаючись ні від одної точки тої програми, котру ми не раз викладали між инчим і в „Народі“, — в той же час обернемося до різних українських груп до сить миролюбно.

З усього сказаного вище, не трудно вивести ось яку мораль для української праці.

Праці тої видно тепер не так то багато. Вона не систематична, часом не свідомо, не організована. Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства! Говорючи на християнський лад, можна сказати словами проповіді Івана Золотоуста на Паску: їди й постивший, і не постивций! — Христос

прійма й того, хто прийшов зарані, й того, що прийшов у XII-ту годину!

Один працює для науки про Україну тільки по московському (або по польському), — будьмо ему вдячні і ті, що пишемо по українському. Один вірує в українську літературу тільки простонародню, „для домашнього обиходу“, — нехай виробля ві. а хто вірує в ширшу, нехай собі працює, по своєму, не кидаючи анахеми на невіруючих, але працюючих, по своєму, все ж таки для української літератури. Один бере собі за вихідні точки думки і інтереси всесвітні, другий національно-українські, — в-пять не будемо анахтемувати одні других, а поглянемо, які власне думки й інтереси хто хоче боронити.

В однім тільки мира між нами не може бути: в справі поступу, чи реакції, в справі кастових, чи всенародних інтересів, бо се справи освіви, з за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невсипуща, без котрої жите людей перестало би бути людским. Сеї боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність, а надто в нашій нації, котра власне нація плебейска. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі радикальнішими, одні демократами індивідуальними, а другі соціальними, — те ми можемо одні в других потеріти, а надто при теперішньому стані нашої країни, котру і в Росії, і в Австро Венгрії давить дуже вже застаріла система реакції і кастівности.

Під кінець теперішній стан нашої печаті примушує сказати ще про одну річ, про ко-

тру при інших обставинах не варто було б і згадувати: се про крутіїство, котре завелось в наших кружках і нашій печаті. На щастє, крутіїв не так то багато в російській Україні, по крайній мірі менше, ніж в австрійській. Там більше хибують люде темнотою, незнанєм обставин. Тільки ж усе таки те крутіїство завелось і там і в часи „нової ери“ було розвинуло досить своє павутинє, так що по за ним не було видно зовсім чесного й поступового в українолюбських кружках. Тут була головна причина, чому й полеміка між ріжними нашими напрямками стала гострішою, ніж би слід було. Тепер почало трохи розвиднюватись і з сего боку, але крутіїський Картаген мусить бути рішуче зруйнований однаково як радикалами, так і націоналами українськими! Для націоналів се навіть більше важно.

30 Марця 1893.

Собіл.

ДОДАТКОВІ ЛИСТИ

Передне слівце автора.

Печатанє „Листів на Наддніпрянску Україну“ могло початись лишень через кілька часу після того, як вони були написані. Цюки що я напечатав у „Буковині“ лист, спеціально посвячений незгодам моім з д. Вартовим у справі чисто літературній (Складаю подяку ш. редакції за гостеприймство!). Тем часом стались нові пригоди: деякі земляки наші схотіли, що б наші „Листи“ були напечатані і окремою книжкою, а д. Вартовий помістив у „Буковині“ нові листи, досить відмінного проти перших характеру.

Ми завважали потрібним перепечатати в окреме виданє наших листів і лист у „Буковину“, додавши до него, для докладнішого обговору справи про широту української літератури, загальний огляд сеї справи, котрий печатаємо і в „Народі“. Окрім того ми мусіли написати осібний лист з поводу нових листів д. Вартового. Через се все виклад наших думок трохи розбивався і в него увійшли деякі, хоч невеличкі, повторіня. Тільки ж се річ незбіжна при наших обставинах праці, далеких від академічного порядку.

Ми дозволяємо собі думати, що в усякім разі той виклад, в купі з „Чудацкими Думками“, дає певну цілну систему думок про українську національну справу, — громадську і літературну. Ті думки можуть бути і невірні, та сподіваємось, що систематичний виклад їх може мати вартість тим, що поведе до систематичного ж перегляду справи, важної як для Українців, так і для їх сусід. Автор не має претензій на інше.

I.

В справі розвитку української літератури.

Відповідь д. Вартовому (Передрук з „Буковини“)

В ч. 6. „Буковини“ д. Вартовий розбирає мої колишні статі в Правді 1873—75 р. „Література російська, великоруська, українська і галицька“. Я власне можу зовсім об'єктивно дивитись на ті статі, писані давно, погляди котрих я далеко не всі поділяю, про що мав навіть пригоду сказати і печатно. Та все таки я маю дещо замітити моему рецензенту і навіть, думаю, таке, котре зачінає річ, однаково інтересну нам обом, і може прислужитись до вияснення справи, при яких умовах може розвиватись жива українська література.

Д. Вартовий приписує мені таке, чого я не говорив, а по крайній мірі не думав говорити, — тобто, що я вважаю мову українську не за самотою перед великоруською або російською, що я так же ставлю мову н. пр. Квітки до мови Пушкіна, як і мову поеми Некрасова „Морозъ

красный носъ“ і т. п. Я виводив свій поділ літератур у Росії на три: російську (спільну освіченим Великорусам і Українцям), великоруску і українську, більше за змісту їх, ніж за мови. І в свій час, коли в Галичині не мали ніякого поняття про реальний стан письменського життя в Росії, коли н. пр. галицька молодіж не хотіла читати навіть Костомарова або Гоголя, вважаючи їх за „московських“ писателів, не без хісна було показати, що на ділі літературні інтереси Українців не так то вже різко діляться від російської літератури і що ця література служить на Україні не для одного тільки „помосковліня“, що в писаному по російському (мовою, звісно, близькою до народної великорускої) можна знайти український зміст, а також речі і думки не спеціально московські, а європейско-російські, спільні освіченим Великорусам, як і Українцям. Паралельно тому в Росії, навіть в елементарних книжках і школах навязували Українцям спеціально-великорускі простонародні поезії і пісні, як „общерускі“.

Я вважав потрібним виступити проти такого стану речей, і можу сміло похвалитись, що виступ той не зівстав ся без хісна для громади. Звісно, в Росії не вишло з того нічого, бо там громадські справи не залежать від громадської думки, так що там тільки одна і єсть справа, про котру варто горячитись, се справа політичної волі. Але в Галичині думки подібні до моїх, піддержані купкою земляків, котрі змогли заосновати деякі бібліотеки з добром книг російських, причинились до того: 1) що

молодіж більше познакомилась з російською Україною, а також 2) і з творами європейських писателів, переложених на російську мову, вноді раніше, ніж на німецьку, і з життям європейським, про котре говорять російські мислники. А з того вийшов хосен для зросту поступово-демократичних думок серед Галичан, а через те получив ся міцніший ґрунт і для національної ідеї галицько-української.

Але помімо цілів утилітарних, я мав перш усего на цілі вияснити фактичний стан річей літературних в Росії. Д. Вартовий кілька разів зве мої погляди противо-науковими. Він би мав на те повне право, як би зріст і громадска вартість літератури основувались тільки на ґрунті етнографічному, а ще спеціальноще на лінгвістичному, а не на всій сумі історичних і культурних обставин, в котрих живуть народи. Тимчасом ми бачимо в історії літератур такі н. пр. факти, що нація латинска етнографічно перестала жити, і навіть мова ві перестала бути етнографічною, — але зате вона жила в устах освіченого класу по всій західній Европі, в тім числі і серед Германців і Словян. З того втворилось таке н. пр. диво для етнографічного доктринерства, що твори латинця св. Августина читались як свої, рідні, по всій католицькій Европі, а з другого боку н. пр. такий Беда (Beđa Venerabilis). Морус, Бакон і на латинській мові зіставались Англичанами, Длугош Поляком, Грот (Groot) Голландцем і т. д. Навіть ще не давно, Лейбніц, пишучи по французькому, зіставав ся Німцем.

Д. Вартовий скаже, що се все прояви не-природні, а штучні, але хто его зна, що на світі природне, а що штучне, а надто в людських справах!*) Я старав ся в своїй студії замітити дійсний стан літературного життя в Росії з Україною, яке воно було перед моїми очима, але зовсім не видавав его за віковичне, за нормальне з погляду якої небудь національної доктрини. І тепер не буду повторяти реальні покази правдивости мого поділу письменських плодів російсько-української праці, наведені почасти і в статі д. Вартового, а перейду до того, що він сам каже про зріст українського письменства з того часу, як писалась моя стаття, зріст у тому напрямку, щоб виробити українські писання не самого тільки простонародного характеру, а й вищого, такого, котрий доси Українці бачили тільки на мові російсько-великорускій.

Я навіть і в 1873 р. не відмовляв можливости і законности такого зросту. Перш усього

*) В дальших своїх листах д. В. сам відступає від своєї виключної лінгвістично-етнографічної думки, бо залічує в українську літературу і старі писання дотатарської доби. Але-ж ті писання (Нестор і др.) писані були мовою староболгарською, а не українською. А до того вони дуже підпирають „общерускі“ теорії, бо переписувались не менше в Новгороді і Суздальщині, ніж у Київщині і навіть деякі тільки на півночі і збереглись. Се справа, з котрою треба бути дуже обережним!

я ставив питанє і про прѣстонародну українську літературу досить широко, так що були тоді голоси в російській печаті, котрі знаходили мене все таки сепаратистом, як н. пр. „Кієвлянинъ“, котрий докоряв мене тим, що я вважав потрібним перекласти для українського простолюдина Гамлета Шекспіра, Орлеанську дівчину і В. Теля Шіллера і т. д. Вважаючи на підставі українських народних пісень, псіхіку українського мужика за досить розвитку а мову українську за досить багату, я проєктував досить широку літературу, котра зразу могла-б мати велику публіку і була-б живою, а не мертвим плодом кабінетних змагань зробити літературу, перш усього самостоячу від московскої. Література та, по моїй думці, мусіла-б підніматись з низу в гору (се любимі слова моїх статей) і розширятись, в міру того, як піднімавсь би наш мужик, природна і безспорна публіка для нашої літератури в Росії. Далі я згадував, попри російсько-українському письменству галицьке, котре вже і по самій речі і тепер має завдачі ширші від українського і з часом мусить мати вплив на остатнє. Значить, я і у 1873 р. значно обмежував гегемонію російського письменства над українським і в усякім разі не вважав теперішню гегемонію его, (котра по моему єсть результат усеї суми обставин культури на сході Європи, а зовсім не одної російської поліції, як думали і думають багато Галичан) за довічною. Великий безсторонний мусить признати, що з 1873 р українське письменство розширилось і дещо вколопнуло від гегемонії російського письменства. Тільки-ж

для самого інтересу українського письменства треба розглянути точно те розширенє, і в сім заклик до розгляду і лежить головна ціль мові теперішньої замітки. Я думаю, що д. Вартовий перецінює те розширенє.

Возьмемо перш усього Україну російську. Тут ми можемо побачити, що для української інтелігенції, навіть українофілів, писаня по російському ще і тепер єсть натуральне, рідне діло. Н. пр. ні один з українских учених, котрі недавно вибрані почесними членами галицьких народовских товариств, не написав по українському ні одной своєї праці. Одна тільки серйозна наукова праця, напечатана в остатні часи російским Українцем в Галичині (Про стан сімїї в Україні XVI—XVII ст.) літератури наукової української не може робити, значить, можна сказати, що і доси наукової прози, котра тепер творить скрізь основу літератури, в російській Україні нема. Проба такої прози була зроблена на російсько-українській мові тільки в женевских виданях, і я маю щось сказати в сій справі.

Почну з того, що скажу, що женевскі виданя були початі зовсім не з мові індивідуальної ініціативи, а цілими кружками дуже горячих Українців, навіть націоналістів, і до того далеко не зеленими молодникам, а людьми досить стиглими й досить ученими. І що-ж? Як тільки прийшло до рахунку праць для перших книг „Громади“, зараз же почувись голоси, щоб допустити писаня не тільки на українській мові, а й на російській. З огляду на хвиливі інтереси виданє се було найліпше. Але-ж я

поставив справу на ґрунт принципіальний, міжцишим, щоб спробувати силу щирости і енерґії українских прихильників „Громади“, і настояв на тому, щоб „Громада“ печаталась уся по українському. Наслідком було те, що 10 з 12-ти головних сотрудників „Громади“ не написали в неї ні одного слова, і навіть замітки против мого „космополітизму“ були мені прислані одним українофілом — по московському! З двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для „Громади“, між котрими деякі кричали, що треба „підмитись“ урядові за заборону українского письменства в Росії, зісталось при „Громаді“ тільки 4, з котрих 2 зразу імпровізували себе на українских писателів. Д. Вартовий матиме повнісіньке право називати мову женевско-українских видань „варварскою“. Инакше не могло бути, бо нам зразу прийшлося, та ще на чужині, заговорити по українському про сотні річей з світу науки, політики, культури, про котрі по українському не говорив ніхто ні в Росії, ні навіть в Галичині, де були університетські катедри з „руским“ викладом.*)

По правді треба сказати, що ми потратили страшенну працю майже за дурно: нас не читали навіть найближчі товариші. За весь час женевских видань я получав від найгорячіщих українолюбців раду писати по українському тільки про спеціально-краєві справи (домашній обиходъ)! а все загальне писати по ро-

*) Що скаже д. Вартовий про мову д. Рильського в I, кн. Записок тов. ім. Шевченка?

сійському. Про свої праці я говорити не буду, а н. пр. про роботи Подолінського скажу, що вони по всьому були безмірно вище всяких „Вперед-ів“ і „Набат-ів“ — і що-ж? Навіть українолюбці читали ті „московські“ видання, а Подолінського ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку та ще і прозаїчну, по українському. Ще тяжче, звісно, було їм писати по українському, і вони не печатали українських праць ні в „Громаді“, ні де инде, тоді як часто печатали російські.

Так російсько-українське письменство зісталось і доси, як 30 років назад, при самій беллетристиці та поезії, і українська публіка, як би зісталась без письменства російського, то була-б сліпа і глуха. Ось де фактична причина, чому російське письменство, якою-б мовою воно не писалось, а все таки єсть тепер загально-руське письменство для Росії, своє, рідне, і майже для всіх освічених Українців, а українське держить ся ними для вузчого кола, для „домашнього обихода“, як казав Ів Аксенов і Костомаров.

Д. Вартовий вказує на те, що в усякім разі українське письменство вийшло вже поза рамки письменства протонародного (про селян, коли не для них). Ми-ж думаємо, що досить буде сказати, що українська беллетристика і поезія змагають ся вийти з тих рамок, а ще не вийшли, а надто не вийшли зі славою хоч з такою, яку вони можуть мати за своєю „протонародністю“, котрою колись хвадив ся, і не без рації, Куліш.

Д. Вартовий нагадує деякі поезії Шевченка, як „Сон“, „Неофіти“ і т. п. а далі деякі твори нових українських беллетристів. Ніхто більш мене не цінить замірів Шевченка в тих творах (окрім хіба виходок проти німецької науки в „Посланні“), але-ж пора вже признати, що заміри Шевченкові остались далеко вище їх виконання. Тому причиною була літературна і всяка друга необразованість поета. Найбільшому, але освіченому прихильнику поета було просто противно читати грубі пересади в „Сні“, або мішанину Гиму з Росією в „Неофітах“, не кажучи вже про їх історичні помилки. У нас дехто любить рівнати Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за ліберальність і демократизм его думок. Тільки-ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі-ж Шевченкові поеми відстали від Пушкінових і Лермонтових так, як відстоїть наскорна поема малообразованої хоч і талановитої людини від пильної праці чоловіка високообразованого. Ми знаємо біографії трох поетів, бачимо їх рукописі, і знаємо, що коли Пушкін і Лермонтов знали важніші європейські мови, пильно слідили за літературами європейськими, неуспинно працювали над своїми творами, перероблюючи трохи не кожде слово, — в Шевченка не було того нічого.

Правда, тому винна доля Шевченка і ми мусимо признати его незвичайну силу, котра все таки виявила себе, але-ж ніяк не можемо признати Шевченка за викінченого поета обра-

зованої громади. Се був тільки матеріал великого поета! Через те Шевченко не може примусити освічених Українців, навіть українофілів, не признавати Пушкіна і Лермонтова за рідних їм поетів. Підіть в сім'ї українські і подивіть ся, чи можуть там батьки, навіть українофіли, дати своїм дітям літературне освітання на самому Шевченку без Пушкіна і Лермонтова? І не судіть строго тих батьків, бо на світі вель інтереси і окрім етнографічного патріотизму!

Се все ще з більшим правом треба буде сказати, коли перейдемо від Шевченка до тих новітніх беллетристів, котрих виставляє проти мене д. Вартовий: до Левіцького, Кониського, Мирного, Чайченка. Д. Вартовий перечисляє їх твори, котрих сюжети взяті не з простонародного життя. Нас дивує, чому в тому списку нема романа Свідницького „Люборадські“, бо се найліпше, що появилось по українській беллетристиці за остатні 10 років. Можна тричі пожалкувати, що безладе в українських кружках (се ще лихо, котре багато шкодить зросту української літератури!) задержало вихід у світ сего романа на 20 років і не дало єму появись тоді, коли в Росії з таким інтересом читали „Очерки бурси“ Помяловського, сего Колумба семінарщини для російської публіки. Роман Свідницького дає українські варіації бурсацкої Америки, а до того переважає „Очерки бурси“ Помяловського широтою концепції і картин з бурсацкого і пошівського життя. Жалко і те пер, що роман той мало звісний у Росії (чи

єсть вго окреме від „Зорі“ видане?*) а то він там міг би справді служити показом, що по українському добре виходить і роман не з протестонароднього життя. Правда, жите описаних там бурсаків і пошів ще не так віддалене від мужицконого, як н. пр. жите панів або городян університетского образования, так що теза про широту української літератури ще такими працями недопевнена.

Подібне треба сказати і про повісти Мирного з життя дрібних чиновників і міщан, як н. пр. „Пяниця“. Ми дуже шануємо сі повісти, хоч при тому думаємо, що великого інтересу в Росії вони не можуть мати, бо в Росії такі темці вже биті і перебиті після „Шивелі“ Гоголя та повістей Достоевского і навіть Буткова і др. ще з 40-их років.

Переходячи до творів д. Кониського, ми мусимо заявити просто своє задивованє. Д. Кониський має свою ціну як писатель російський, по крайній мірі як кореспондент деяких газет і автор деяких невеличких студій про кравві справи. Але репутація д. Кониського яко українского беллетриста, се плід непорозуміння в галицько-українских відносинах. Ся репутація зроблена була в Галичині, де важка схолястичність літературної форми і мертвота змісту беллетристики могла вигідно відтіняти форму і зміст творів д. Кониського, а надто

*) Люборадских видав особною книжкою Др. Евг. Олесніцкий ще 1886 р. — Ред. „Народа“.

ще при сюжетах з життя. Галичанам невідомого, котре Галичане могли вважати за правдиво змальоване. На самім же ділі д. Кониський не має ніякого беллетристичного таланту; в його творах найліпше іноді анекдоти, цілком узяті з життя, і при тому власне простонародного, при чому обробка автора незручна і часто грубо тенденційна майже завше шкодить вражінню. Єго-ж романи з життя образованих класів, а надто людей вищого, університетського вихованя, можуть тільки підводити українське письменство на глум перед людьми, знаючими те життя російсько-українське і навикшими до літературної манери російських, як і французьких і англійських писателів реально-соціального напрямку. Персонажі романів тих — мозаїка особистих фотографій і грубо тенденційних видумок автора, котрий до того не ознакочений навіть з формальною стороною життя тих кругів, котрі він описує: студенти в него не студенти, правобережці не правобережці, учителі не ті, хронологія громадських появ переплутана і т. д.

Значить, нам зістають ся тільки двоє з беллетристів д. Вартового: Левіцький-Нечуй і Чайченко. Обов вони люде з талантом, та той талант проявили вони безспорно тільки в творах з простонародного життя, а найменше показали вони єго власне в романах з життя людей вищого університетського образованя, так що я боюсь, що власне примір сих писателів і може говорити проти думки розширити поле української беллетристики до рівні з російською.

Возьмім напр. Тургенева. Він не по тому мусить уважатись у Росії за „общерусского“ беллетриста, за рідного й Українцям, — що буцім то проти мови его мова українська єсть діалект, чи жаргон. Напроти, я готовий саму мову Тургенева признати жаргоном певної класи людей у Росії. Тільки-ж тепер той жаргон рідний і більший части образованих Українців, а головно, в героях Тургенева ми, Українці університетского вихованя, пізнаємо себе самих: там наші почутя, наші думки, наша псіхіка! Я мушу сказати, що чув навіть від деяких Галичан, безсторонних народовців, котрі познакомилися з Тургєневим то в оригіналі, то в перекладах, в тім числі й галицквх, і котрі говорили, що „ще не читали нічого ім так рідного, як твори Тургенева“.

А я ще не бачив людини, котра-б признала себе саму в придурковатому Радьку („Чорні Хмари“ Нечуя), або в ляльках з темною мовою, котрих Нечуй водить „Над Чорним морем“ *) і омани д. Чайченка „Соняшнів Промінь“ і „На роспутті“ стоять вище романів Нечуя з життя образованих людей, бо там по крайній мірі єсть кілька фотографічних картинок і герої говорять не так темно, та все таки і там нема живих тіпичних фігур російсько-українских людей університетскої освіти, а єсть тільки ляльки з стикетками. До того на-

*) Про згадані д. Вартовим „Старосвітскі батюшки“ і „Навіжену“ говорити не буду: сі твори просто сором автора, а надто „Навіжена“.

віль у першому романі в діях нема консеквентности, а другий зовсім зложений з епізодів мозаїчно і з двома героями, з котрих один змальований богомазним золотом, а другий, капризний кселлон, на котрого автор накидав усякого злочинства, зовсім не тіпичний і через те вже не інтересний. Такі романи не вирвуть з рук української публіки не тільки Тургенева, або Достоевського, але навіть Боборича та Михайлова.

Пригадаймо-ж, що й на спеціально-українському полі „Тарас Бульба“ Гоголя зостається й доси найліпшою національною українською епопеєю, і що нігде не змальована так українська природа і так не намічена українська психологія, як у „Вію“ Гоголя-ж, то й побачимо, як важко теперішній українській беллетристиці одірвати нашу публіку від беллетристики російської, як від мовби то нерідної.

(З поводу Гоголя ми мусимо зробити такий додаток: в II-ій кн. „Кієвск. Старини“ 1893 р. надрукований лист Шевченка до кн. Рєшніної, в котрім Шевченко говорить про Гоголя з поводу „Мертвих Душ“ з великим запалом і зве Гоголя наш. Лист писаний вже з вигнання, значить, коли Шевченко вже дійшов до тахітиму свого українського автономізму. Д. Вартовий, котрий бачить, — і справедливо! — в Шевченку пророка українського, мусить признати в сьому погляді його на Гоголя ще знак недостаточности зросту українського національного почуття. Може колись так буде думати і вся українська інтелігенція, а поки що вона тепер

дивить ся на Гоголя, як Шевченко: він для неї рідний і в „Тарасі Бульбі“ і в „Мертвих Душах“, хоч в кожному творі инакше. Про Шевченка-ж замітимо, що д. Вартовий перецінює его літературний націоналізм український, бо Шевченко написав усі свої повісти (то-б то більшу половину своїх писань, нехай і слабішу), по „московському“ і також писав і свій інтимний Дневник. В Шевченка ще не було думки виробляти неперемінно самостоячу українську літературу; Шевченко вибирав для своїх писань мову, котра в кожному разі була для него лекшою або відповіднішою. Думка, виробити зовсім самостоячу літературу українську, пізніща від Шевченка і ще доси не опанувала всіма українолюбцями в Росії. Се факт, котрого не можна заперечити і котрого не слід ховати від австрійських Русинів!)

Для того треба багато ще талановитої і освіченої праці українських беллетристів. Може та праця й доведе до кінця, котрий вже й тепер бачить д. Вартовий, а може й ні, — може Українці зостануть на віки з двома літературами, а не з однією. Природа річ складніща, ніж доктрина! Все, що ми можемо бажати, — се, щоб з одного боку було менше поліції, а з другого більше таланту, праці й освіти, а скрізь менше вузької нечвисти, а більше людяности.

Д. Вартовий помилявся, кажучи, що історія не знає ніяких „підлітератур“, ніяких літератур „для домашнього обиходу“ і т. д. В Германії і Італії єсть досить багаті „підлітера-

тури" на діалектах. У Франції література ново-провансальська, котра вживає мови не менш самостійної, ніж українська, єсть доси, по суті своїй, література „для домашнього обиходу“ і єї писателі, між инчим першокласний талант, як Містраль, звичайно видають свої твори з перекладом на „общєфранцузку“ мову. Література ново-провансальська ще менше має прози, ніж українська, хоч має дуже талановитих поетів і беллетристів.

З другого боку історія зробила таке, що література голландська, котра вживає дольно-німецької мови-діалекту, котрому подібні в Германії вживаються лишень для „підлітератури“ платдейчу, (поезії, беллетристики) єсть широка самостійна література. Таї література провансальська, котра у Франції „підлітература“, в Каталонії далеко ширша. О, природа, чи історія дуже плодотворна на вигадки!

Знаючи се, я ніколи не радів, (як приписує мені д. В.) ні звужувати, ні розширяти літературу українську, а тим більше галицьку, — задля самої доктрини національної, а не по потребі громадській. Що я радів, при даних обставинах, українським популярним писателям, не дуже відрізяти свої писання від російських по термінології і графіці, се зовсім друге діло. Не давно майже те саме казали кореспонденти львівської „Зорі“, українофіли чистої води, котрі слідили за „українською книжкою на селі“. Я тільки звертав увагу на теперішні обставини народньої освіти і літератури в Росії.

В усякім разі тепер ще виступи українських беллетристів і поетів із круга сільського

життя скорше підпрацюють ту теорію, що вони не мусять з него виходити, з сих рамок, ніж противну, бо в усякім разі ті виступи не вдачні, тоді як в крузі „простонароднім“ українська беллетристика і поезія завоювала собі значну пошану. А все таки я не був і не буду проти проби тих виступів, а тільки хотів би, щоб вони були більше вдачні.

В остатні роки українські пшеатели в Росії зробили чимало проби виступити з сільсько-українського кругу в праці над перекладами з чужих мов. Тільки-ж між тими пробами вдачними можна признати лиш переклади Куліша з Шекспіра і Байрона, бо тільки в тих перекладах видно добру літературну школу, справді європейську. Потім можна почасти вдовольнитись перекладом Од ссеі д. Байди. Інші-ж переклади українські не можуть ніяк задовольнити елементарних бажань. Нігде нема такої *licentiae traductoriae*, як у нас. Напр. д. Лобода, перекладчик Тараса Бульби, сміло поприписував до Гоголевого тексту цілі тиради. Такий переклад переглядала купа людей і ніхто не завважив, що се річ антилітературна. На перекладчика напались приятелі тільки тоді, як Юаєрович у „Кієвлянині“ обвинив д. Лободу в тому, що він приписав Гоголеві думку про „осібного царя для України“. В усякім же разі не можна нікому дати в руки працю д. Лободи, як переклад Гоголя; так що ся праця, роблена щиро і з великим трудом, тенер пропаща. Руданський вважав себе в праві обскубити Гомера від знаменитих его епіте-

тів лишень для того, щоб перекласти Іліяду не характерним же гексаметром, а складом українських дитських пісень! Темер д. Ніщинський видає нам Софокля, переліцьованого по своєму.

Переклад Дантового Ада д. Сивеньким доходить часто до повного скандала, так, що питаєш себе, з якого тексту перекладав наш земляк? Тут власне згадаєш слівце: *traduttore* — *tradittore!*

Через се майже всі проби перекладів російськими Українцями творів європейських поетів — праця пропача. Літературно образований батько на Україні, навіть українофіл, не може дати тих перекладів своїм дітям замість російських. Тут опять приходиться сяждати від українських писателів більше літературного образования, більше праці, коли не талантів, котрі звісно, в руках божих.

Се вже було написано, коли ми дістали ч. 2 „Буковини“, де д. В. проводить далі розмову про мене, навіть особисто, при чому пише мені, мов би то я думаю, що українська література й на вкш мусить бути бідною, що я не можу собі „уявити иншого становища“, що я забуваю, що єсть ще літератури, багатші від російської, що я навіть поклоняюсь таким представителям російської культури, як „урядники“. Се вже чисті фантазії д. Вартового — полеміка для полеміки! А на біографічні здогади про мене д. В., котрий каже, що „Драгоманів навчивсь, освітивсь, виховавсь і вигодувавсь (боже, яке богатство глаголів!) московскою мовою, літературою, освітню“, я позволю

собі сказати, що я з малечка говорив і українською мовою, (мій батько збирав українські пісні й писав українські вірші); з дитинства попри російських книгах читав і по французькому й по німецькому; а з 20—25 рр. свого життя читаю на 5 новоевропейських мовах, окрім слов'янських, більшу частину свого зрілого віку прожив не в Росії, — і коли хоче знати д. Вартовий, „кохаюсь“ більш усього в літературі, як і в загалі культурі й політиці англійській! — і готовий дожити віку зовсім без книг російських, окрім спеціальних мого фаху! Значить, для мене особисто здогади д. Вартового не мають ніякого прикладу. Але я бачив на Україні такі факти, що на 100 українофілів ледви 2—3 читали європейські книги, та й то більше фахові, і що більша частина навіть українських писателів не знає ні одної європейської мови. Які при такому стані річей можуть бути відносини української літератури до російської і образование українських писателів, коли вони будуть гордувати навіть російською літературою? От на такі факти треба-б звернути увагу д. Вартовому, а не вдовольнятись фразами, що мовляв, „єсть літератури багатші від російської і що з них вільно кожному здобувати собі розумову їжу“. Про себе ми скажемо, що ми-б слова не говорили про культурну вартість російської літератури, як би бачили на Україні хоч де небудь рішучі заходи для того, щоб здобувати ту їжу безпосередно з Західної Європи і як би в писаннях нових українських літераторів не була в очі явна необразованість, навіть просто літературна

Перейдемо тепер у Галичину. Перш усього я мушу сказати, що думки мої про літературу галицько-руську зовсім невірні пересказані д. Вартовим. Я не маю в себе ні одного екземпляра своєї роботи, про котру говорить д. Вартовий, але я не пам'ятаю, щоб там були вирази, котрі-б дали рацію д. Вартовому приписувати мені думку, буцім то література галицька єсть „тільки наростком літератури російської“, чи як каже д. В. „общерускої“. Я завше знав, що література галицька виросла з обставин австро-слов'янських і держить ся переважно ними, хоч і підпада впливам російським і українським, та й то більш по формі, ніж по суті. Так література „московільська“ нічого спільного по суті з російською не має. Література „народовців“ більше зближає ся з українською, а через те, по духу, і з російською, але все таки по суті далека від них так, що напр. навіть культ Шевченка не перешкоджа народовцям зоставатись по суті австро-рутенцями. Тільки „радикальна фракційка“ галицька справді близька до російсько-українського письменства, та й на неї чим раз більше впливає безпосередно західна Європа, в чому я бачу показ початку більш рішучої еманципації і російсько-української літератури від російської.

Тільки-ж тепер галицька література дуже слаба, щоб робити конкуренцію російській і при всіх теперішніх обставинах, навіть не може скоро розширитись.

Проби показали, що Галичина не в стані оплатити свою літературу, окрім популярної.

А тимчасом російська Україна (9—10 губерній) оплачує $\frac{1}{4}$ видатків на російське письменство, як се видно зо статистики пренумерантів „Современника“, „Вѣтника Европы“, „Русской Старини“ і т. и. Значить, Галичина мусіла-б шукати собі базару для своєї літератури в Росії. Се тепер неможливо через цензуру російську (значить Галичина мусить помагати політичній переміні в Росії!) а також через те, що галицько-руська література зовсім не відповіда літературному смаку російському. Вона відстала від него рчків на 50, коли не на 100!

Для Росіян галицька наука — схолястика, галицька публіцистика — реакційна, галицька беллетристика — псевдоклясична мертвечина. Виключити треба тільки твори Федьковича, Франка, та радикальну публіцистику, котрих усе таки читають у Росії українські кружки*), а також трохи й Москалі й Поляки.***) Навіть перекладів галицьких в Росії не стануть читати, коли-б їх пустила вільно цензура. Напр. „Бібліотека найзнаменитших писателів“ дав переклади річей, котрі давно вже Росіяне прочитали на російському й ліпше переложені. Про літературну школу галицьких перекладчиків свідчить ліпше всего те, що перекладчик „Обло-

*) І „Буковина“ мала і має там своїх читателів. (Увага редакції „Буковини“).

**) Остатніми роками почали в Росії читати „Зорю“ і „Дзвінок“, але-ж ті видання на більшу половину наповняють російські Українці, а спеціально галицьких виробів там Росіяне не дуже то хвалять.

мова“, цілком викинув цілу главу: „Сонь Обломова“, котра пояснює увесь характер героя, і в той же час єсть одним з перлів європейських літератур! Окрім того по галицьким перекладам наур. французьких і англійських писателів зараз видно, що вони зроблені не з оригіналів, а з німецьких, або польських перекладів.

Вже одна кумедна транскрипція французьких та англійських імен, котра пройшла через німецьку та польську транскрипцію і вимову, примусить російського Українця, звикшого в Росії до фонетичної транскрипції імен, відповідно вимові їх в оригіналі, кинути галицький переклад „найзнаменитшого писателя“. Очевидно, що поки Галичина не пристане до новішого європейського життя в науці, політиці й культурі, доти галицька література не йтиме в Росію і не може там підирати українську літературну автономію.

Ось як фактичні обставини спляють зріст української літератури і підирють гегемонію над нею літератури російської, котра не може тепер не бути своєю, рідною і для освічених Українців. Середня людина не може бути поліглотом. Вона потребує одної мови, котра-б вязала ві з світом. Які-б не були етнографічні відносини людини до такої мови, а коли та людина прочитала на ній у перше Шекспіра, Гюго, Шіллєра, Гейне; через неї слідить за тим, що говорять в паризкій академії, англійському парламенті, на наукових і соціальних конгресах і т. и., то мова та і є література не може не стати людні своєю, рідною.

Такі факти треба розібрати в усій їх суті, а не зводити всю розмову в сій справі на саме насильне помосквляння та на самостолчість української мови, признану Мікросічем і т. д., — як не треба зводити також літературну критику українську на самохвальство та взаємні кадила, котрі тепер у такій моді між „патріотичними“ кругами в російській Україні й Галичині. Ні одна, навіть дужча література не видержить без задухи тих кадил, а паша просто сохне в їх димі. Пригадаймо, що дійсний зріст російської літератури почався власне з того часу, коли Бєлінський, перед лицем самого Пушкіна, зважився напечатати, що в Росії ще нема літератури.

За такі слова Бєлінського трохи не розірвали тодішні патентовані російські „патріоти“, а тим часом історія показала, що в словах Бєлінського й був правдивий патріотизм.

Р. С. Ми дуже раді, що можемо вказати на донесь д. Вільхівського „З України“, в „Правді“ 1893 за міс. лютий, як на доказ того, що найновіші українські писателі близько підходять до нашого погляду на теперішній стан нашої літератури. Д. Вільхівський, котрий вже не раз висказував здорові думки в донесях своїх у „Буковині“, „Зорі“ і „Правді“, тепер говорить про те, коли галицька печать може мати інтерес для публіки української в Росії, — і доволі ясно каже, що теперішня галицько-українська печать майже ніякого інтересу там мати не може.

„Українська інтелігенція в Росії, каже д. Вільхівський, має в руках досить велику росій-

ску літературу і досить звикла до неї. Ся література є безперечно живою і дужою літературою і через те вдовольняє богатством духовним потребам, що має інтелігент Українець. Коли українське письменство буде йти тільки слідом за російським, . . . то воно здобуде прихильности від пашої інтелігенції, яка те саме знаходить і в московській літературі... Се-ж я кажу так, що коли „те саме знаходить“, а найсправді воно і того не було, бо досі наша інтелігенція не знаходила в українському письменстві навіть тої живої течії, яка є у російському, а знаходила більш клерикально-консервативне рутенство, бурсацко-семшарську мертвоту. Де-ж їй було прихилити ся до українського письменства?“

„Ні, коли хочуть українсько-руські письменники, щоб їх читано і в Росії, щоб їх твори посували наперед українську справу, то мусять вони давати те, чого не може, не має сили через свої обставини дати російське письменство... В Росії письменству нема волі, думка спиняється цензурними заходами, — хай галицкі видання дадуть нам приклад вільної думки, думки не підрізаної ні офіційними, ні хатними цензурними ножицями, — і тоді вони можуть бути певні, що їх читати муть і в Росії, не вважаючи ні на які цензурні заборони. Українська інтелігенція, як і в загалі російська, шукає волі, широко зрозумілого лібералізму, і хто їй его дасть, тим вона і цікавиться“...

В сих словах далеко більше правди й розуміня добра для нашої літератури, ніж в оці-

мізмі д. Вартового в поглядах на літературу українську і в песимізмі в поглядах на громаду і культуру російську, в котрій би то кн. В. Мецкерський тепер замістив Герцена і котрої-б то характерним представителем тепер служить жандарм-урядник. Такі звістки посилати в австрійську Русь, значить свідомо, чи несвідомо обманювати закордонних братів, шкودити зросту думки про те, як власне може скріпитись українська література. Не станемо розводитись над тим, що кн. Мецкерского ніхто в суріоз у Росії ніколи не брав і не бере, ми вкажемо тільки на те, що напрямок інтелігенції в Росії характеризує ся тепер зовсім не газетами, котрі справді дуже придавляли цензурою, (хоть і між газетами напр. „Русскія Вѣдомости“ держуть ся прогрессівного напрямку досить твердо) — а місячниками. Між тими-ж прогрессівні, — „Вѣстникъ Европы“, „Русская Мысль“, „Сѣверный Вѣстникъ“ явно переважають консервативні і мають в сумі яких 20—25.000 пре- нумерантів, між котрими третю частину власне в українських губерніях.

Порівняйте хоч по 2 книжки названих місячників з галицькими виданнями, то зараз же побачите, що людина, котра мати-ме в руках ті місячники, може держати свою голову в сучасній передовій Європі, — тоді як галицько-українська література тої Європи не хоче знати.*) В тім то наше найбільше горе, що коли

*) Підіть напр. в редакції галицьких видань, в товариства галицькі, чи знайдете ви там напр. французку, або англійську книгу, місячник?

в Росії давить печать реакція поліцейська, в Галичині єї мертвить реакція громадська, добровільна, а в Україні необразованність самих літераторів! Остатні хиби страшніщі всяких цензур, і поки вони не будуть усунені, доти наша література не стане на дорогу розвитку.

(Конець листу в „Буковину“).

Там і з німецькими не густо, крім хиба газет, з котрих зрештою все таки можна було-б нарізати чогось живішого і путніщого, ніж звичайні звістки в галицьких газетах! — Вище ми говорили про періодичні видання російські, котрі слідять за Європою. До того не забуваймо переклади книг, котрі остатинми часами знов оживилсь у Росії. Так напр. в остатні місяці там явилсь перекл. таких канітальних діл, як Бу а с ь е — „Паденіє язичества“, Сор е л ь — „Європа і французка революція“, Г р і н — „Історія англійського народа“, Д ю р і н г — „Курсь національної и соціальної економіи“, котрі треба знати і спеціалістам і просто обр-
зованим людям.

II.

Новина думки про самостоячу українську літературу. Поява сїї думки у Костомарова і Куліша. Їїх пізніші погляди, більше пацрускі. Автономні думки і праці Нечуя. Новіші праці російських Українців і австрійських Русинів для зросту української літературної автономії. Неслушність автономного фанатизму в сїй справі в Росії і в Австрії. Погляди д. Вартового на москалефілів галицких. Резоїна половина їх і фанатична. Складний характер австроруского москалефільства. Їго натуральні причини. Загранничний і реакційний елемент в нему, а надто в єго генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Провінціальні москалефіли. Точки незгоди і можливої солідарности австроруских москалефілів і радика-

лів. Церковна реформа, православ'є і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами.

Огляд зросту думок про самостоячість української літератури не зовсім входять в цілі наших листів і заслуговує особної студії. Та все таки ми мусимо тут сказати дещо в сій справі хоч в загальних рисах.

Ми вже вказали на те, що старші українські писателі і сам Шевченко зовсім ще не думали про особну літературу українську, а надто рівну в усеми з російською. І доси єсть такі українські писателі, котрі і зостались на сій же ступні. Думки про самостоячу українську літературу проскакують у Костомарова перед єго арештом, очевидно під впливом західнославянських патріотів, чеських і іллірських. Тільки ж в часи „Основи“ Костомаров об'явив всі літературні заходи українських писателів дилетантством, окрім праці коло популярної літератури, в котрій одній вбачав єсріозне діло. В огляді української літератури, зробленому для книги Гербеля „Поэзія славянъ“, Костомаров виразно признав, що українська література існує і може існувати лишень „для домашнього обиходу“, як підрядна російській. В пізніших статях своїх у „Вѣсти. Евр. ны“ він розважав подібнуж думку, не хвалючи навіть намірів перекладати на українську мову таких авторів, як Шекспір, а напирючи на потребу літератури про протний народ і для него. В сій часи Костомаров дав чудненький образ твору

вкупі російського і українського, — в повісті „Черниговка“, в котрій все, що йде від автора, написано по російському, а розмови дієвих осіб написані по українському.

В часи „Основи“ енергічно виступив з думкою про самостоячу українську літературу д. Куліш, котрий придумав для російської літератури і термін: „сусідня, або за Есманьска словесність“. (Есмань — річка на східній границі Чернігівської губернії). Куліш перший у нас почав писати тоді критичні і історичні статі по українському, — історичні, з рештою, на пів популярні, як „Хмельницяна“. Пізніше Куліш напечатав по українському у „Правді“ „Перший період козацтва“, одну з найліпших у нас праць історичних, став печатати переклади Біблії, — та в той же час був обернувся і до російської літератури більше прихильно, очевидно, признаючи і ві не тільки сусідньою, а все таки, по своєму рідною Українцям. Тепер він уживає термінів: староруська для української мови і літератури і новоруська для російської, пише по російському свої наукові твори з явно панрусскою тенденцією, а в той же час перекладами своїми на українську мову з Шекспіра, Байрона і др. розширяє українську літературу за границі простонародности, а своїми оригінальними українськими творами (про зміст котрих тут не до речі говорити), те ж не простонародними по сюжетах, зручно вбогача нашу літературну мову.

Думка про цю самостоячість української національности і літератури енергічніше проявилась у деякого з новіших українських писате-

лів, напр. у Нечуя, котрий почав писати по українському рмани з життя людей університетського образования (Уривки з „Чорних Хмар“ явились у „Правді“ 1873 р. Раніще в Галичині стали появлятися з подібними намірами повісті д. Кониського, але вона були мало звісні в Росії, та й дуже вже слабі з усіх бжків, окрім мови). Як уже сказано, романи ті слабщі, ніж повісті Нечуя з престолярдного життя, та й з ідейного боку не показують великої освіти в самого автора. Нечуй же написав по українському і досить обширну наукову студію: „Світогляд українського народу“, але студія та не могла звернути на себе уваги в науковому світі, бо в ній не видно знакомства з станом мітологічної науки в Європі, та і в самій Росії погляди учеників Грім-Куновської школи, таких як Афанасьєв, за котрими пішов Нечуй, вже стали застарілними.

В остатні 10—15 рків думка про повну самостоячість української літератури виголошувалась часто і рішучо і в Галичині і в Росії (в остатній найенергичніше д. Оленою Пчілкою) та, як уже сказано, практичні заходи коло тої самостоячости були не великі і не сильні. В беллетристиці найбільше підперли сю думку праці д. Чайченка, про котрі ми мали прибоду говорити, — в поезії лишень деякі переклади. По часті публіцистики і науки варті уваги деякі статі в „Правді“ і „Зорі“, між котрими сурьозну наукову вартість мають тільки статі в „Зорі“, про сімю на Україні в XVI-XVII ст. Цілі книги публіцистичні і наукові по українському появили російські Українці лишень у

Женеві. Про сі всі праці треба сказати, що се все лишень проба роботи для ширшої літератури української, але ще не література.

Треба завважати, що єсть ще одна причина, котра спина зрієт літератури української, по крайній мірі політичної і примушує навіть автономістів-Українців писати по російському. Тепер безспорно інтеллігентному Українцеві легше читати писане по російському, ніж по українському. Окрім того, доля автономії України залежить від загальної політичної реформи Росії. Значить всякий, хто пише про політичні справи навіть українські по українському, зразу обрізує собі $\frac{1}{10}$ публіки з тої, котру міг би мати, і не осягає ніякого реального інтересу, бо політичні справи біжуть. Тільки тоді, коли в Росії встановлена буде політична воля, за помічю в першій лінії всеросійської агітації на всеросійській же мові, — настане для українських політиків і публіцистів потрібний снокій, при котрому вони могтимуть потроху виробляти собі українську політичну літературу і відповідну для неї свою публіку. Тепер же по українському варто писати про політичні речі лишень для Галичан.

В загалі можна сказати, що думка про зовсім самостоячу літературу українську єсть думка більше австроруська, ніж російсько-українська. Воно й натурально, бо в Австрійській Русі тепер єсть для такої літератури більше реальної підстави. Горє тільки, що ідейна відсталість австро-руських писателів навіть у порівнянню з російсько-українськими лежить коло-

дою на дорозі поступу тої літератури. Яку будучність та література матиме в Австрії, не станемо загадувати. Порахуємо лише здобутки ві до сего часу.

Здобутки ті більш формальні, ніж реальні, більше в кадрах і підставах літератури, ніж у самій літературі. Найважніші з тих підстав — учебники шкільні, елементарні й гімназійні. Тут народовцям, а надто „Просвіті“ належить повна заслуга, хоч улекшена офіційними обставинами й заходами. Для російської України поки що та педагогічна література галицька великої вартости мати не може, як через ріжницю обставин шкільних, так і через дуже малу старанність галицьких авторів і перекладчиків коло обробки мови. Мова та російським Українцям видається важкою, мішаною, часто зовсім варварскою. Лише оброблені лишень учебники по словесности: дд. Партицького, Ол. Барвінського і др.

По часті вищої науки австроруска література появила дуже не багато, не глядючи на те, що в ній вже більше 40 років існують рускі університетські катедри. Найліпша праця на сім полі австро-руска і така, котру будуть найліпше читати в Росії, — се „Исторія літературы руской“ д. Ом. Огоновского. Тільки ж се лишень звод матеріалу найбільше про нову малоруску літературу ХІХ ст., а властиво наукової обробки єго автор не дає, бо, видимо, по своєму напрямку і по слабости загального образования, не способен дати. Мова сеї праці старанно оброблена і легка, хоч манера солод-

ковата і без потреби підроблена під народні пісні часто дратує.

Слідити за європейською передовою думкою в науці й політиці пробують в Галичині лишень радикальні видання, котрі, за виємкою беллетристики, найбільше, хоч все таки мало, читаються в Росії з усього, що печатається в Австрійській Русі. Але проб тих дуже мало. Число їх, видимо, спиняється недостатчею робітників і коштів видання в Австрійській Русі.

Після всего попереднього огляду можна сказати, що справа повної самостоячести української чи малорускої літератури ще й доси нова. Вона поки що більше тільки поставлена, як питане, ніж розрішена пробою, хоч усе таки можна сказати, що в остатні часи досить помітно вбільшились ознаки можливости значного розширення тої літератури. В усякім разі на сім полі українським автономістам ще предстоить багато праці, а поки що вони поступатимуть дуже не резонно (не науково!), коли вбачатимуть *casus belli* в тих, чи пивних поглядах на сю справу з боку сусідів і своїх земляків.

Така миролюбна думка має і свою практичну, політичну вагу, а надто в Галичині.

В часи „Основи“ думка про широту української літератури довела до сварки українофілів (з котрих більша частина була власне українськими славянофілами) і московських славянофілів, з котрими, як напр. з Аксаковими, Шевченко і Куліш перше дружили і в органах котрих Куліш викладав свої літературні погляди („Епизодъ къ Черной Радѣ“ в „Русской Бесѣдѣ“). Незгода між Українцями і ма-

сою московських славянофілів, певно, наступила б, в міру того як у остатніх розвивались би національно-державні централістичні думки, котрі зближали їх з російськими централістами-бюрократами западниці школи, як Катков. Та все такі тепер чудненько, коли згадаєш, що сварка між двома славянофільськими школами в Росії виїшла власне за справу більше теоритичну, ніж практичну, і що, після гарячої сварки, в кінці і Костомаров і почасти Куліш прийшли до думок про відносини українського письменства не так далеких від тих, які в 1862—63 рр. висказували і Вол. Ламанський і Ів. Аксаков.

Тепер старе московське славянофільство вишира в хвилях бюрократично-реакційного централізму, від котрого воно не вміло обмежитись. В теперішніх славяноблагодотворительних кругах не видно навіть такого Ореста Міллера, котрий все таки благодушно плакав, що „южнорусскимъ братьямъ“ не вільно читати по своєму навіть євангелія, і високо ставив Шевченка. Тепер голос в оборону українського слова в Росії почувш лишень від ліберальних „западників“, потомків того Бєлінського, котрий хоч хвалив українські пісні і намір Квітки писати українські популярні книжки, та сміявся над думкою про українську літературу і навіть над Шевченком, — та від „пародників“, таких, як д. Златовратский, хоч і тут здибаєш такого д. Скабичевського, котрий, похваливши Шевченка, дивись! — ускубне українство і новішу українську літературу, видимо, єі не читавши. Та все таки хто зна? Може в Росії і возро-

диться яке славянофільство розумніше, ніж теперішнє славяноблагодетельство, і виять стане хоч на точку Вол. Ламанського і Ів. Аксакова 1862 р. в справі української літератури. А з другого боку і ті западники, ліберали і народники, котрі не хвалять поліційних заборон проти українського слова, хоч при тому ображаються дуже широкими претензіями українських автономістів, не відповідаючими їх реальній праці, являють з себе такий громадський елемент, котрий зовсім легковажити не слід.

Звісно, в українській, як і в усякій справі головне діло працювати самому, не складаючись на чужу ласку. Та все таки на віщо-ж сваритись з сусідами за той бік справи, котрий ще недопевнений пробою? Досить буде, коли нам признано буде те, що вже ми виробили своєю працею. Дальніше рішить дальніша праця.

Справа про широту української літератури, відносно до російської, получила тепер особливу вагу, політичну. Через етнографічно-літературні формули тепер стали на ножах партії народовецька і москвофільська. Російські українофіли рішучо стоять на боці народовців, як російські славянофіли і централісти на боці москвофілів. Трохи оригінальний погляд висказав д. Вартовий в одному з своїх недавніх листів у „Буковині“ (л. XIV). Він подає голос за те, що коли б тільки галицькі москвофіли держали себе подібно Костомарову, котрий, при всій своїй „прихильности до Москви“ не зрікався української народности, працював на її добро і т. д., або подібно Наумовичу в 60—70 роки, коли

той писав народні книжки чистою народною мовою, — то можна б було Українцям ширитись з такими галицькими москвофілами.*)"

В таких словах видно початок іншого погляду на річ, ніж у звичайних українолюбців. Остатні згори анахтемують галицьких „общерусів“, хоч ся анахтема часто бува дуже чудною і вряним лицемірством. Бо ж під сю анахтему дійсно мусять підойти не тільки такі люде, як Максимович, Костомаров і др. а й більша частина всіх теперішніх українолюбців у Росії, котрі звичайно дуже мало пишуть по українському, або й зовсім не пишуть, тєді як пишуть по „московському“. Навіть з числа Українців, вибраних почесними членами товариств народовецьких, один не напечатав ні слова по українському, другий напечатав лишень кілька коротких біографічних справок, а оба багато печатали по московському і з думками історично-етнографічними досить общерускими — в усякім разі відмінними від народовецьких теорій.

Тількож, не глядячи на початок такого безстороннього суду над галицькими москвофілами, д. Вартовий в кінці розмови прокляв тих москвофілів навіть досить фанатично. Причина такого звороту лежить, звісно, в фанатизмі самих галицьких москвофілів, але також і

*) Подібний погляд висказували й ми, між инчим в статі про Костомарова, посланій в „Правду“ на запит українського єї сотрудника. Але редакція „Правди“ зважила за ліпше не допустити до громади нашої відповіді.

в абстрактній постанові всі справи у д. Вартового.

Він вважає москалефільство більшості інтелігенції української в Росії за річ натуральну при даних обставинах, тоді як австрійських москвофілів зве просто ренегатами тому, що, мовляв, в Австрії нема московської культури. Тільки ж і в Польщі XVII—XVIII ст. не було московської культури, а чому ж напр. Юв Борецький, Б. Хмельницький, С. Палій і др. були москвофілами, хоч політичними, бо тоді про культуру в загалі мало думали?

Ми вже мали пригоду говорити про те, як невірно складати появу москвофільства серед Русинів австрійських на саме тільки ренегатство „погодінської колонії“ і т. д. Ренегатство тут було і єсть, але були й суть і глибші причини, хоч може й патологічні.*) Перша причина — реакція домовим обставинам, котрі гнітуть австрійських Русинів, а друга — певний аристократизм, котрий відрива людей від мужицтва, між инчим і з його етнографічними ознаками, як мова. Найліпший доказ тому можна бачити

*) Ренегатом можна назвати напр. Климовича, котрий з гарячого українофіла раптом став москвофілом, але трудно назвати ренегатами напр. Зубрицького, або Дідицького, котрі з Рутенців стали по трохи москвофілами. Важко навіть назвати ренегатом Головацького, котрий те ж по трохи переходив від рутенської малорускості до москвофільства. Після того і д. Ом. Огоновский буде ренегатом, бо став із Рутенця українофілом.

на Венгерській Русі, де найчесніші люде, патріоти — москвофіли. Поліпшити такий стан діла українолюбці можуть не фанатичним анахтемуванем, а лишень працею коло своєї культури і демосу в загалі, а окрім того розважним, можливо спокійним поступованем з москалефілами, не виключаючи згори всякої згоди з ними, по крайній мірі в деяких точках.

Правда, тепер ся згода дуже втруднена. Д. Вартовий справедливо показує на реакційність галицьких москвофілів, на їх дружбу (або ліпше сказати: службу) з Победоносцевским елементом у Росії. Тільки ж для правдивого суду в сій точці треба згадати і те, що значна частина українофілів галицьких те ж реакціонери і слуги свого роду Победоносцевщини. Тут, значить, суть діла не в тих, чи інших національних фільствах, а в реакційних думках. Так треба й поставити справу!

До реакційности галицьких москвофілів, вказаної д. Вартовим, ми ще додамо страшену політичну деморалізацію їх генерального штабу, ще більшу, ніж деморалізація відповідних народовецьких кругів. Сі дві ознаки роблять всякі зносини з тим штабом неможливими для всякої людини, привикшої до скілько небудь чистої компанії.

Але окрім того генерального штабу єсть другі москалефільські елементи в Галичині — провінціальні москалефіли, перемішані з Рутенцями, і студентска молодіж. Ся молодіж в остатні роки було подавала надію на те, що заложить свою радикальну партію, по крайній мірі в деяких точках, — в політичних і со-

ціальних, — подібну до руско-української радикальної партії. Читателі „Народа“ знають, що ми не дуже то покладались на ті надії і остерегали наших молодших товаришів від дуже завчасного братання з молодими москвофілами. Тепер уже можна сказати, що з надій тих не вишло нічого, окрім маніфестацій проти львівського митрополита, котрі, навіть відклавши на бік їх грубу форму, сами по собі ще нічого не означають.

Тільки ж можна сказати, молоді москалефіли нічого не зробили ще власне через свою молодість, в часи котрої всім ліпше приготувлялись до громадської праці наукою, ніж пускатись у активну роботу, та ще й політичну. Може й так! Та до того ми додамо, що, як видно по деяким публичним ознакам, снивела москалефільську молодіж від виступу з своїм радикалізмом, іще одна, дійсно хороблива причина: молодіж та не зважилась одірватись від львівського генерального штабу москалефілів, а той не зважиться одірватись від російських Победоносцевских кругів.

Поки так стоятиме справа, — тут буде casus incurabilis. Тільки ж усе таки стояти перед москвофілами з ауріорною анахтемою буде нерезонно. Особливо від молодіжї все ж можна сподіватись, що приступивши до якої громадської праці, хто небудь з неї візьмесь і за народне діло і тоді навіть зрозумів і вагу народньої мови і хоч скільки небудь зблизиться з народом і національно. Відмірювати зарані міру такого зближівя і національного почутя і грозити анахтемою за недостаточну мі-

ру було б нерезонним. *Dunque vedremo!* — ліпше скажемо ми, а не *speriamo bene!* як говорять Італіанці в безнадійних пригодах.

Обернувшись до москвофілів-Рутенців на провінції, ми знайдемо там більше симпатичного. Безспорно між ними єть люде добросовістні, котрі по своєму хотять полєткості своєму народу від усяких болячок і гніту і дещо роблять в сему напрямку. Звісно, брак політичного образования, а також натиск львівського генерального штабу не дає тим людем виступити на чистий шлях. Але тут треба скласти надію на силу обставин і теперішнього світового поступу. Точки спільні українським поступовцям з чесніщими москалефілами можуть згодом визначитись, по крайній мірі на полі соціальнім і політичнім.

Вже й тепер дехто з москалефілів починають розуміти важність економічних справ в смислі більше-менше радикальному.*) Єть

*) В свій час Наумович не мало попрацював для ширеня серед народу думки про кооперацію. Дещо в сім напрямку роблять і тепер дехто з москалефілів. Єть москалефіли, котрі підпирають між народом думку про солідарність (змову) перед панами в справі найму на полєві роботи і т. в. В таких точках чесніщі москалефіли на провінції сходяться з ліпшими народовцями. — P. S. Після того, як усі наші листи були написані, відбулось 29 сєнтября окружне віче в Стрию, де провінціалельні народовці і москвофіли, а та-

такі, котрі розуміють потребу політичних реформ в напрямку демократичному, напр. загального виборчого права. На полі культурнім деяк москалефіли не зовсім відмовляють вартости народній мові, но крайній мірі в літературі елементарній. Коли що пошкодило в сій точці в остатні часи, то власне нова ера з ві поліцейскими погрозами москалефілам, бо поліцейске українофільство мусіло також роздратувати галицьких обсеруєів. як поліцейска общерускість в Росії роздратувала українофівів.

Найбільшою перепорою між українскими поступовцями і москалефілами стоїть клерикалізм остатніх. Тільки ж упять таки треба згадати, що клерикалізму чимало і серед народців. Тут треба скласти падію на зріст і серед Галичан думки, котра все таки дедалі все більше шириться і на сході Європи, а власне, що в справах віри треба кождому залишити свободу вірити. чи не вірити і що, відповідно сему, найліпше впорядковане справи релігійної єсть не тільки повна толеранція, а

кож радикали радились досить мирно і солідарно прийняли резолюції в таких важних політичних справах, як реформа виборчого права, скликанє всенароднього віча ві Львові і т. и. Також звісний народовець, д. Олесніцький сконстатував, що Стрийщина єсть краєм, де „люде обох партій працюють згідно над піднесенєм народу“, а москвофїл д. Антоневиц виступив з обороною ширости намірів народовця д. Романчука, хоч сам з ним і не згоджуєся.

й поділ церкви від держави, про котрий галицькі радикали поставили думку навіть селян, і селяне прийняли єї не без симпатії. А треба завважати, що так, як складаються справи в Галичині, то виходить, що москвофіти, навіть клерикали, навряд чи не спосібніші прийняти сю думку, ніж народовецькі клерикали з переконання, чи з політики.

Всякому видно, що в Галичині ведеться сістематично переробка унії на латинське католицтво, та ще й за поміччю державної і крайової власти, з котрих остатня тепер панскопольска. Загал народовців не знає, як єму бути в сій справі. Більшість недовольна початою і поступаючою „церковною реформою“, і не так давно висилала проти неї протести, котрі возила в Відень сіільна з москалефітами депутація, в якій був і священник — проф. Ом. Огоновский. Тільки ж нова ера сіутала ту опозицію, і тепер одна частина народовців (фракція „Правди“) явно сиріає реформі, тоді як друга (фракція „Дьла“) щось борюче проти неї, та не зважає на рішучу опозицію. Москалефіли ж рішучо недовольні реформою, при чому деякі з них сімпатизують з православієм.

Православіє греко-російське не може бути симпатичним поступовцям, як і великий инший ислам. Та в наші часи свободи совісті і проти православія не личить так виступати, як виступають напр. народовецькі органи з часів процесу Наумовича і Грабар, то б то криками про державну і національну зраду, і підпирати

в сій точці панско польску католицьку поліцію. Мало того, наклін до православія, при загальнім недовольстві Галичан польско-католицькою реформою унії, може послужити в Галичині власне справі свободи совісти і поділу церкви від держави. Галицькі православні і в загалі сторонники „чистоти восточного обряду“ і незалежності уніяцької церкви, бачучи проти себе державний і краєвий уряд, мусять, як усякі диссиденти, потребувати свободи совісти, автономії конфесійних громад і в кінці поділу церкви від держави. А се все такі речі, котрі входять і в програму поступовців.

Так в Англії і Шотландії радикальні протестанти, забуваючи свою давню ненависть до панського Риму, як до нового Вавилону і сідали апокаліптичного дракона, помагали католикам в справі скасування привілеїв єпископальної державної церкви в Ірландії, з надією, що потім настане черга такої ж реформи і в них дома, — великобританські вільнодумці робили те ж, в надії дійти до повного поділу церкви і держави. І до того тепер іде Великобританія після Ірландії!

Окрім того політика єсть перш усього політика, то б то упорядковане справ державних і соціальних. Не ма нічого більше не резонного, як перемішувати з ними справи культурні, — як національно-літературні, релігійні і т. д. Нарешті сам же д. Вартовий говорить, що для оборони національності треба певних державних прав, а для того що б народ міг розуміти вартість своєї національності і боротись за неї,

треба, що б его добробут економічний був піднятий. Після сего зовсім не резонно буде накласти згори анахтему на тих москалефілів, котрі будуть працювати для розширення політичних прав нашого народу в Австрії і для підняття его добробуту. Аби тільки права ті розширились, а добробут той піднявся, то і національність наша сама собою підніметься. Ждати иншого значить не вірити в саму житейність тої національності. Значить, і від москвофілів, чи обшерусів галицьких слід потребувати не того, що б вони поділяли наші національно-літературні погляди, а що б вони працювали для розширення політичних прав народу нашого і его добробуту, а тоді народ сам піде по нашій національній дорозі, а не по їхній, і переломить і їх у сій точці.

Анахтеми ж тут нічого не поможуть, а боротьба з москалефілами „всякими способами“, — в тім числі і полицейськими, яку ведуть народовці, а надто фракції „Правди“, — тільки пошкодить, окрім того, що вона ж гидка сама по собі. Звісно, теперішнім галицьким москвофілам, навіть лінішим, страшенно далеко від того, що б стати на порядну дорогу, але змієць анахтем, ми ліпше зробимо, коли будемо показувати їм на ту дорогу.

Так то з ріжних боків виставляються точки можливої солідарности поступовців українських навіть з австро-руськими москвофілами, — точки, котрі в сумні своїй зовсім рівноважать солідарність тих поступовців з народовцями українофілами в справі національній. При те-

перішнім стані партій в Галичині, поступовці-радикали найліпше зроблять, коли вайменше будуть бавитись в играшки парламентарної „тактики“ зо всякими другими партіями, а звернуть найбільше уваги на те, що б прихилити до своїх оснівних принципів найбільшу часть людей, а надто з простого народу, котрий в рускій людности Галичиня єсть класом, хоч вайбіднішим, а все таки найбільше независимим і найважнішим вже по своєму числу. Тільки ж ті поступовці мусять не стояти з апріорними авахтемами ні проти якої рускої партії, а мусять, виставивши свої національні, як і соціальні і політичні принципи, бути готові до солідарної, або до параллельної політики зо всякою партією, котра прийме яку небудь точку з їх програми, — з москалефільською, як і українофільською. А в точках спеціальних радикалізм *farà da se* — сам за себе постоїть!

Розумна політика потрібує ідеалізму, широко- і далеко-глядного, а сентиментальність і фанатичне доктринерство кружкове також неподібні до аєго, як і оппортуністичне хиланє на всі боки!

III.

Нові листи д. Вартового в „Буковині“. Їх новий характер. Рішуча заява радикальної програми політичної і соціальної. Зміна погляду на нас грішних. Наша прихильність до Москви і до Австрії. Сентиментальність постанови д. Вартовим справи про згоду між народовцями і радикалами в Галичині. Їго історичний недогляд: радикалізм річ стара в українському руху; а консерватизм і ново-ерство — нова; ренегатський елемент в українському консерватизмі і ново-ерстві. Отчаянно-брехливий елемент в борні новоерців проти радикалів. Їго вплив на Україні. Початок кінця єго впливу в нових листах д. Вартового. Точки згоди радикалів і д. Вартового. Точки незгоди: дрібниці і непорозумінє Порожнеча миротворетва д. Вартового. Наш проєкт практичного миротворетва. Їго неймовірність. Точки незгоди самого д. Вартового з народовцями. Неунремінність війни єго зо львівськими народовцями. Потреба самостоячої організації посту-

нових націоналів українських. Народовська лівиця.

Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна?

Всі наші попередні листи були давно написані, коли ми прочитали в прах 29—32 „Буковини“ нові листи д. Вартового під тим же заголовком. Спершу ми думали децю змінити в наших листах після слух нових листів, але, роздумавшись, zostавили нами написане, як було, а з поводу новонаписаного д. Вартового покладали собі поговорити особно. Хто з увагою перечита старі і нові листи д. Вартового, той побачить, що автор трохи, а по правді, то й значно змінив свої думки, а надто єносіб трактувати справи, — так що старі й нові листи єго показують власне дві фази в розвитку думок автора, котрий видимо децю перечитав пове й передумав на ново. Позаяк на Україні єсть люде, котрі стоять ще на фазі старих листів д. Вартового, то нехай і наша передня розмова з ним зостанєся так, як була вона написана (Зовсім в духу перших листів д. Вартового написана „Profession de foi молодих Українців“, напечатана в „Правді“, „Ділі“ й „Буковині“). А з новими думками д. Вартового, чи з новими відтінками їх, ми поговоримо особно.

Перш усього перецинемо до себе початковий уступ з XIII-ого листу:

„Перші XII „Листів з України наддніпрянської“ писали ся ще тоді, як „Буковину“ писано в Россію, і писали ся з оглядом на цензуру. Тим чимало зістало ся там недобалака-

ного. Між иншим сказано там (в листі про програму молодих свідомих Русинів - Українців), що мусять Русини-Українці дбати про те, щоб відмінився зьогочасени режим у Росії та щоб піднісся добробут народній. Одже в слова про те, щоб відмінювати режим російський, ми клали не инше яке розуміння, а тільки те, що сей режим мусить відмінити ся радикально і першим ступенем до того мусить бути конституція. Так само і що до добробуту народнього, то розуміли ми, що свідомі Українці-Русини ніяк не можуть погодити ся з тим, щоб і далі на Україні панував такий лад, де заможний експлуататор за малим не верхи їздить на убогому працівникові.

„Не тільки як просто люде, але й як українські націонали мусимо ми дбати і про инший соціально-економічний лад. Без політичної волі неможлива єсть річ бороти ся за свої національні права й виборювати їх; без добробуту народнього неможлива єсть річ довести робітний народ до національного самопізнання: се можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освічувати ся, а тепер єго нема, бо усе його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба.

„Ось через віщо мусимо ми усякими способами розповсюджувати у Росії ідеї конституційні — не тільки друком, але й просто словом. Ми повинні виразно собі сказати, що для нашого діла нам треба конституції і що кожен свідомий Русин-Українець повинен бути конституціоналістом. Поставивши собі сю тезу яко необхідну, ми від

риву перестанемо хитати ся на всі боки, випи-
куючи всяких штукиних способів запобігти лас-
ки в уряд: ласки в него ми не запобіжимо
ніколи, а просто муємо відмінити самий уряд
та й годі. Ото-ж на нашому українсько-руско-
му прапорі по'уї з словами „самостайність
українсько-руської нації“ муєть стати
слова конституція в Росії, яко спосіб здо-
бути нові краєц порядки.

„Третьою тезою на тому-ж прапорі муєть
бути добробут народній, і щоб досягти й-
ого, муємо поки що робити на тому поді, яке
зоставляє нам російський уряд, а як здобудемо
конституцію, то й на ширшому, бо-ж добробут
народній розуміємо ми не яко які надцятівні
полекшіння там чи там мужиків, а яко такий
лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлу-
атованих, хоча задалегідь і не можемо сказа-
ти, які саме форми людських відносин дадуть
нам той лад.

„З отсыми трьома тезами на своєму прапорі
ми й повинні виступати перед людьми і єднати
ся з тими, хто прихильний буде до них. А ко-
ли ми будемо виразно з таким прапором висту-
пати, то певне здобудемо прихильности від по-
ступових російських елементів (опріч, зв'сно,
тих псевдо-поступовців Москалів, що не можуть
ніяк погодити ся з думкою про українську на-
ційну самостайність) і зможем гуртом, в куні
з ними, швидше подужати реакцію і здобути
собі людські права“.

Хто зрівня отесей уступ з відповідними міс-
цями попередніх листів д. Вартового, а надто

в справі соціальній, той побачить, що тут єсть не сама тільки редакційна (для цензури) відміна. В нових словах д. Вартовий по соціальній справі просто стає на точку практичних соціалістів, не дождаючись, поки в кінець виявиться спор між індивідуалізмом та колективізмом. Зрештою ми не ставемо споритись з д. Вартовим про генезу його думок, а вдовольняємось (радіючи!) і тим, що і в політичній справі, і в соціальній він згодився з думками наших радикалів.

Дуже приблизився д. Вартовий до них і в других точках. Ми, особисто, мусимо запотувати, що він став значно милостивіший і до нас. Нещасний Драгоманов вийшов у него вже не зрадником, котрий „за шмат гнилої московської ковбаси продасть матір-Україну“, а хоть і „москвофілом“, або „прихильником до Москви“, та все таки таким, котрий „зостається на українсько-руському ґрунті, не зрікаючись своїй народности і працює щиро на користь і добро, як те робив Микола Костомаров“.

Хоч нам трішки ніяково, а ми мусимо сказати два слова з поводу такого суду д. Вартового, не ради себе, а ради того, що єсть уже і згодом ще буде більше земляків, котрі опиняться в такому ж стані, як і ми. Не без користі буде вияснити той стан. Хоч для нас коштання з Костомаровим аж западло почесна, та ми мусимо зректись тої чести, вказавши д. Вартовому на ріжницю часів, в котрі склались думки знаменитого історика і наші, а також на ріжницю обставин особистих і історичних.

Костомаров був український славяно-філ, вирощий виключно на російській ґрунті, даліше котрого справи йому виявлялись досить неясно, мало торкали его. Почувши себе Українцем, Костомаров надав славянофільству своему федеральний характер, та все таки виявляв собі славянство чимсь особним від иншого світа і неперемінно звязаним з Росією. З такими думками він виложив програму кирило-методієвського брацтва, навіть не натякнувши й словом на долю неславянських народів ні Росії, ні Австрії і Балканських сторін, з котрими, як напр. з Руминами і Мадярами треба ж було знайти якийсь лад у Славянських Сполучених Штатах, проєктованих Костомаровим від Адріатики до Берингового моря *).

Ми ж, за дозволом д. Вартового, зовсім ніякий — філ, ні українофіл, ні славянофіл, а просто Українець зо вселюдськими тенденціями, або людина української нації (*homo nationis ukrainicae*, на манір того, як були колись *christianus nationis anglisanae, gallicae, germanicae etc.*) а до того така людина, котрій доля судила познакомитись не в книгах тільки, а в життю з земляками австрійськими, зблизнитись з ними, поділитись з ними радістю і горем (більше, звісно, горем!) і на решті працею. По праці в остатні роки ми мабуть чи не

*) Завважаємо, що поікшиєсь на кир-метод. брацтві, Костомаров оісля своїх політичних думок не висказував ясно,

більше стали Галичанином, ніж російським Українцем, а що до „прихильності“, то ми стілько ж „прихильник до Москви“, як і до Австрії.

Вся наша прихильність до Москви суб'єктивно національна зводиться на те, що ми радо читаємо Пушкіна, Гоголя, Тургенєва і т. и., — так майже таких „москвофілів“ тепер чимало і між Французами, Англичанами і т. и. А об'єктивно — політична прихильність наша до Москви зводиться лишень на те, що ми, не бачучи ніяких сурьозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму в лібералізмі, спільним з освіченими Великорусами, як також і членами других народів Росії. Тільки ж і д. Вартовий не дума інакше про сю справу!

Подібно тому ми прихильник і Австрії. В одміну Костомарова і товаришів, ми зовсім не думаємо про політичну єдність Славян, як про справу по меншій мірі занадто далеку від нашого віку, і також мало інтересуємось поділом Австрії, як і Росії. Ми думаємо тільки про те, як би могла поліпшитись доля наших земляків-Русинів в Австрії через уживанє тих свобод, які вже за ними признані, і через політичні реформи ще будучі, з котрих деякі, напр. загальне виборче право, вже требують собі значні маси австрійських народів, як Німців та Чехів. Хоч і не малочий австрійських політичних прав, ми все таки літературно працюємо на

свою долю для такого поступового „австрійства“ серед прикарпатських Русинів *).

Звернувши більше уваги на сю річ в праці нашій і наростаючого гурту наших товаришів, руско-українських радикалів, д. Вартовий мусить признати одну, на перший погляд чудненьку, а з рештою натуральну прояву, — а власне, що ми, хоч отверто признаємось, що читаємо з більшим смаком якого небудь Тургенева, ніж плохих сучасних українських беллетристів (бо раз виробленого літературного смаку заховати годі!) — на ділі далеко менше Росіяне, ніж „„“ „ придніпрянських українофілів, котрі, в противність всім своїм фразам, все таки головами й серцями живуть у Росії і навіть галицьких справ на стільки не знають, що не потраплять з ким із Галичан їм брататись, і коли хто з них почнуть на що рахувати в Австрії, то потраплять власне на тамтошню Победоносцевщину. Чи ми, при такій нашій прихильності до Австрії і до Москви вкупі, посуваємо наперед українській автономізм, чи ні, — нехай роздума сам д. Вартовий.

А тільки роздумавши над сею справою і деякими з нею близько порідненими, д. Вар-

*) Цевно, колись і Галичина політично зблизиться з Україною російською, як і всі Славяне між собою, та се мабуть буде тільки тоді, коли виробиться якась всеєвропейська федерація. Але се справа далека, а тепер на черзі стоїть перероб готових уже держав так, що б в них людям було жити зносно,

товий і зможе вірно оцінити теперішній руско-український радикалізм, котрим він в усякім разі зацікавився.

Д. Вартовий вже рішуче признає заслуги того радикалізму, та все таки дивиться на него неісторично і не практично, а до того й підходить до справи дуже сентиментально, і через те не може власне дати ради і в тій точці, котра так болить его, а власне в справі „братовбійчої борні“ межі галицькими народовцями і радикалами.

Seid einig... einig... einig...! кличе нас д. Вартовий словами Шіллерової особи, котра кликала до того самих швейцарських конфедератів, а зовсім не конфедератів, Гесслера і Ейнідлерських мопахів у куні! Останнє було б екстремним сентименталізмом, котрий би привів до руйни власне справу швейцарських конфедератів.

Д. Вартовий, починаючи обговорювати борню галицько-українських партій, нагадує борню козацько-українських партій у XVII ст. Порівнянне неодоладне! Не будемо говорити про те, що навіть на ту стару боротьбу не можна дивитись з самого лишень сентиментального погляду. Відкинувши тодішні гурти чистих егоїстів, і тоді натурально було, що одні українські козаки думали врятувати „матку-Україну“ союзом з Московією, другі — з Польщею, треті — з Туреччиною (подібні незгоди були тоді скрізь по світу), — треба звязати, що основи незгоди нових партій власне не такі, і ще натуральніші. Незгоди нових партій розкладаються на дві

горизонтальній, а не вертикальній. Ханенко, Дорошенко, Самойлович і т. п. власне не різнилися політичними, чи культурними думками, а лишень думками про практичні способи ратування козацтва заграничними союзами, чи підданствами. А тепер скрізь єсть партії консервативні, чи поступові по справам внутрішнім: політичним, культурним і соціальним. Einig... вони не можуть бути, бо й такий миролюбець, як Христос казав же: „не мир приніє я, але меч!“ Сам д. Вартовий признає користь від критики радикалів, котра зробила те, що „теми українського життя пошвидчав“, тоді як перед тим воно „ставало якимсь задубілим і мертвим“.

А до того д. Вартовий певірно уявля собі найелементарну історію галицько-українського радикалізму. Він дуже помиляєся, коли виводить єго тільки з 1890 р. з часу заосновани формальної „русько-української радикальної партії“. Ми вже пагадували дійсу історію радикалізму в Галичині, з поводу статі д. Арабаджина. Не будемо тепер повторятись. Скажемо лишень, що радикалізм в Галичині появилєся власне в 1862—64 рр. в купі з творами Шевченка. Тодішні молоді народовці були власне радикали: документ тому напр. брошура д. Ом. Партицького „Провідні ідеї в пьсьмах Т. Шевченка“, котра і тепер продаєся в Галичині. Сей радикалізм почали затемпювати старші Рутенці або москвофіли, як Лавровскій, Качала, Ом. Огоновскій і др. котрі пристаєли до народовців в різкими „дипломатичними“ цілями і котрих

народовці прийняли до себе те ж по дипломатії. Але з народовецьких видань від часів „Мети“ аж до самої „Правди“ Вол. Барвінського можна виписати цілу хрестоматию досить радикальних уступів. Вся біда лишень у тому, що народовці самі не брали в серйоз тих фраз — і перелякались страшно, коли в 70-ті роки молодші люде, підперши старі „українеко-хлопоманек“ думки новим інтернаціональним соціалізмом, задумали винести сі думки із стін кружкових у маси народу, не боючись переслідів, майже завжди противузаконних у Австрії.

Народовці перші підняли „братовбійчу борню“, приставши до москвофілів, котрі в 1877 р. з поводу першого процесу Павлика і Франка публично пожалкували, що в Австрії нема Сибіру. Хай д. Вартовий прочита в „Правді“ тодішні статі напр. Володимира Барвінського — Мойсея теперішніх львівських народовців, — то й побачить, хто перший підняв розбрат, ба навіть, хто при тому явився рішучим ренегатом принципам української демократії, — „хлопоманії“ чи „народовства“.

Не гляючи на те ще, в 80-ті роки теперішні старші галицькі радикали (Павлик, Франко і др.) пробували знайти спільний з псевдо-народовцями ґрунт, пишучи в „Правді“, „Дзль“, „Батьківщині“, але скоро вияснилось, що вони мусять самі або стати ренегатами, або відійти на бік, а напр. Павлика так „Дзльо“ просто „виедімінувало із суспільности“ *).

*) Я від себе нагадаю д. Вартовому, що народовці не терпіли й пімішум моїх народо-

Що-ж оставалось робити радикалам (т. б. консеквентним народовцям), як не еклясти зовсім особно свій гурт, свої органи, а далі полемізувати з народовцями, при чім їм пришлося боронитись навіть від того, що тепер обуряє самого д. Вартового, то б то від брехні, буцім то вони не признають самої національності української. Що-ж? ліпше б було, як би всі га-

свободо-любних перекопань, при спільній праці з ними. Так напр. за час мого редагування „Батьківщини“, в першій половині 1889 р., — котру я вив, як може перекопатись д. Вартовий, по самим поміркованим, хоть звісно, твердим, поступовим принципам, яких мується держатися усяке народолюбне виданє і з якими певне згодився б і д. Вартовий, — мені прийшлося претерпіти страшенні муки в борні з народовцями майже за кожду стрічку, написану по тим найпоміркованим принципам. Д. Вартовий ледви й повірить, що один із тих принципів, іза котрих народовці найбільше воювали зо мною, — віротерпимість! Нарешті народовці стали рішучо домагатися від мене: або церемінити ті свої принципи і робити, як вони скажуть, або зложити редакцію. Я, звісно, вибрав остатне, — і народовці розсинелися в своїм поступку зо мною у 24 ч. „Батьківщини“ за 1889 р. Сеж був час, коли народовці найдружєлюбніше відносилися до мене, як і я до них. Д. Вартовий може собі здумати, як поступали народовці зо мною на Kriegsfass і, котрий трівав з самого нашого вступу в 70-х рр. — М. Павлик.

лиці радикали 70-тих років вибрали собі до-до д. Белея, котрий з редактора радикального „Світа“ став редактором консервативного „Діла ? Хай скаже про се просто д. Вартовий, і тоді тільки можна буде з ним розмовляти ясно про „братовбійчу війну“, котру б то „осуджує уся свідома українсько-руська інтелігенція на Україні російській“.

Д. Вартовий натяка на те, що подібна війна іде і в російській Україні. Про се ні нам, ні ему не вільно говорити докладно. Треба ждати часу, коли *quidquid latet adparebit*, а поки навіть терпіти багато крутенини і брехой. Тільки ж все таки ми можемо нагадати досить звісні факти. Так всі знають про рішучий для свого часу радикалізм Шевченка і „хлопоманії“ 60-тих років. Далі ще в 1873 р. кілька десятків російських українолюбців послали во Львів, з поводу заходів о. Кічачи оснувати консервативно-українофільську партію, союзну з польськими магнатами і клерикалами, отвертий лист, в котрому виложили принципи ті ж самі, що лежать в основі теперішніх радикальних програм (Лист, напечатаний в свій час у „Правді“, перепечатали ми в наших Австр.-руських Сноміпах). В 1876 р. значні кружки Українців заложили отверто соціалістичне видіне „Громади“, і я можу запевнити д. Вартового, що редактор „Громади“ не був ні ініціатором єї, ні найбільше радикальним в тих кружках, а одним із поміркованиших.

Але не забаром у тих радикальних українських кружках сталась „невидержка“, котра

дійшла до того, що дехто з закладчиків „Громади“ почали брататись з єї ворогами, як Вол. Барвінський і К-о, зближатись з людьми, котрі не мали нічого спільного з поступовим рухом 70-х років, а далі почали всякими способами ециняти зрієт політичних думок на Україні для якогось „культурництва“. На решті на тому мертвому болоті, котре по троху прикрило українство в 80-ті роки і котре признає за таке сам д. Вартовий, вирости квіточки „нової ери“, перед котрою навіть програма Качали 1873 р. була поступовством *)

Д. Вартовий все чомусь обминає сю „нову еру“, а тим часом вона гра рішучу роль в тій „братовбійчій війні“, яку він осуджує в імені всіх Українців. Нова ера була суммою і вінцем розмаїтого ренегатства проти принципів українського руху 60-х і 70-х років, ба навіть проти всіх живих основ українства, по крайній мірі з 40-х років. Між инчим ся нова ера в своєму початку, в 1891 р. прлявила себе в такому факті:

В Коломиїшині самі селяне Русини поставили кандидатом на виборах у раду дер-

*) Нагадаємо, що в 80-ті роки по всій Росії пройшла спеціальна мгла, котру прекрасно характеризував поет Жемчужников у словах:

вдругъ стало неизвѣстно,
 Что глупо, что умно, что честно, что безчестно, —
 і в котрій героєм часу мусів стати Щедринський „Иванъ Непомняцій“.

жанину д-ра Даниловича, котрий був одним з тих радикалів, що підпирали народовецьких кандидатів на сеймових виборах 1888 р. Ми готові признати, що радикали між виборцями в Галичині числяться в меншості (більшість там і досі мають з рентию не народовці, а москвофіли). Тільки-ж в країнах з розвитою політичною совістю, як напр. в Швейцарії або Англії, більшість ніколи не хоче зовсім подавити меншостів, а дає їм голос в парламентах. Для того тишер у Швейцарії вводиться спеціальне „пропорціональне представительство“, а перед тим політичні партії держались звичаю вписувати в свої листи кандидатські і певне число кандидатів опозиційних партій. В Англії часто в певних округах партії не ставляють своїх противників, а не так давно була там дуже поучительна пригода: появилася серед селян (крестян по нашому) агітація, що б зложити собіну свою партію, то ж кілька наїв вложили гроші на кошти виборів, що б кандидат тої партії (Agh) пройшов у парламент: нехай, мовляв він там вискаже, чого власне хоче нова партія.

Що ж сталося у нашій Коломиїшчині в часи „новї ери“? Поляки не поставили свого кандидата проти д. Даниловича, а поставили его народовці і побідили за номіччо поліції, Поляків, Жидів, і — москвофільських понів! А тим часом один радикальний депутат в парламенті не пошкодив би народовцям, коли б нова ера справді мала на цілі здобути реальні уступки для народу, а не притлумити его оп-

позицію магнатско-клерикальній партії то б то не була тенетами, в котрі цімались і дітші з народовців!

Ми вже казали і ще скажемо, що радикали, виступивши рішуче проти „нової ери“, виратували честь українського прапору і в Галичині, і в Росії, і певні, що се не забаром признають за ними не тільки д. Вартовий, а й більше консервативні українолюбці, коли ближче пізнають справу.

З сего огляду ясно видно, що по своїм принципам руско-українські радикали зовсім не нова фракція, котра буцім „відбилась зовсім на свій шлях“ недавно, тричотирі роки назад, а властиво стара, осівна партія демократично-українсько-колишня хлопоманська, народовецька і т. д., — а що власне теперішні народовці, українофільські консерватори, новоерці і т. д. суть раскольниками, а то і просто ренегатами, деякі навіть в моральному еміслі сего слова. Бо що ж можна сказати напр. об тих, хто в 1888 р. писав проти езуїцтва галицьких єпископів, а в р. 1890 виробляв нову еру, в котрій ті єпископи признані духовними і політичними головами Русинів?! Про других ренегатів поки промовчимо.

Чуючи за собою такий гр'х, новоерські круті і ренегати клянулись боротися з радикалами такими способами, як уневияти українську громаду, а надто в Росії, куди важко доходити австрійсько-руським виданям, що буцім то

радикали просто москвофіли, зрадники своєї нації і трохи не прямі сторонники „культури російських урядників“.

Навіть по першим листам д. Вартового видно, що в кругах людей нових і дальших від центрів українського руху 70-х років такі брехні почали було пускати корні. Але не забаром правда мусила виявитись, та й нова ера Романчукова мусіла лопнути, що б замінитись новітньою ерою „Правди“ д. Барвінського, то б то чистісінькам ультрамонтанеским клерікалізмом, проти котрого рішуче виступа і д. Вартовий.

Тепер, після нових листів д. Вартового, ми можемо сказати, що по крайній мірі в справах політичних і соціальних нема практичної різниці в думках наших радикалів і тих націоналів, в імені котрих говорять д. Вартовий. Теоритична ж різниця зводиться хвба на те, що одні йдуть до цілів національних (автономія і розвиток нашої нації) виходючи від принципів всевітнього поступу, а другі йдуть до сих принципів, виходючи від основ національних. Можна споритись чисто науковим способом про те, яка вихідна точка вірніща, певніща для поступу, користніща для національності, — але воюватись з поводу такої незгоди було б сиравді братовбивством, або навіть самівбивством.

З сего погляду ми власне не розуміємо, чого хоче від радикалів д. Вартовий, союставляючи їх з народовцями, а надто галицкими, в своєму критичному огляді. Він закида радикалам речі або дрібні, або чисті непорозуміння

(докторальний тон в загалі, самохвальство в „Хліборобі“, висміюване анонімів і псевдонімів, і деяких буцім то достойних пошани людей, вишукуване у народовців ретроградних ідей, захвалюване усього московського і т. д.) Про дрібниці нема що говорити. Радикали самі бачать їх у себе і в своїх може більше, ніж д. Вартовий, і по товариському поправляють їх і навіть печатають в „Народі“ поправки сторонніх. Про більшу частину закидів, котрі робить радикалам д. Вартовий через непорозуміння, вже було говорено в „Народі“, і д. Вартовий мабуть просто не мав пригоди прочитати того. В усякім разі ми не маємо рації повторятись. Вкажемо хіба на деякі грубіші помилки й непорозуміння д. Вартового.

Так д. Вартовий зовсім певірно приписує нам, що ми засуджуємо „гуртом усю народовську пресу, як нікчемну“ (про те, що б ми „обороняли все московське“ просто сором говорити!) На ділі ми напр. і в „Віст. Європи“, в „СП. Відомостях“, „Кієвскомъ Телеграфъ“ в 70-ті роки, в петербурському „Дзль“ в 80-ті роки вказували все добре, що могли знайти в праці і органах народовців. В рецензіях в „Народі“ було показано не раз добре і в „Зорі“ і в воюючій против нас „Правді“. Ми не винні, що сего доброго ми знайшли не багато і що поряд з ним знайшли мертве й гниле, від котрого ми б хотіли бачити чистою нашу рідну ниву. Далі ми ніколи не думали сніятись над літературними анонімами і псевдонімами. Ми тільки, в поводу того, як новоерці завіряли, буцім то в російській Україні єсть „ціла партія

австрофілів“, що та Україна єсть якась свого роду велика Венеція, котра хоче відділитись від Москви й прилучитись до Австро-Польщі, вказували на те, що ми нігде не бачимо австро-українських Мацціні, Менівих, Гарібальді, а лишень дві-три маски, котрі в галицких часописах иноді махають проти Росії паперовими мечами, і виводили з того тезу, котру між инчим треба знати і громадянам і урядам у Росії, як і в Австрії, а власне, що ніякого політичного сепаратизму в Російській Україні нема. Не вже ж ми сям прогрішились перед чим, або перед ким небудь, а не зробили українолюбцям, а надто російським, дійсної прислуги?

В „Народі“ була іронічна замітка з поводу ліберальної замітки одного народовця, про осібність моралі від релігії, і ті, хто знає як той же самий народовець не так давно, в статі, підписаній дуже прозорими буквами, рекомендував ен. Целеша, як представителя української національної політики, — мусіли прекрасно зрозуміти смисл сеї замітки (Се лишень один з многих примірів хамелеонства того народовця, котрого д. Вартовий вважа за поступовця тільки через те, що, видимо, мало ознаквлений з его діяльністю. Такий „поступовець“ може тільки компрометувати дійсних українських поступовців). Одна з цілів полеміки „Народа“ проти народовців — се показати вішавину і несталість їх думок і заяв і між инчим доводити діло до того, щоб теперішня вішавина думок і людей в народовецьких галицько-українських кругах, — котра иноді доходить до зовсім скандальної promiscuité і навіть

до свого роду проституції, — скінчилася тим, щоб думки й люде „розділилися на ся“: що б чисті ретрогради, ультрамонтани і т. д. пішли в один гурт, а люде, спосібні до поступу, в другий.

Не можемо обминути одну дрібницю, розмову про котру скінчимо чимсь сурьознішим. Д. Вартовий недовольний з того, що галицькі радикали буцім то дуже довіряються „авторітету Драгоманова“ і всилюєся збити той авторітет найголовніше нагадом на те, що Драгоманов давно вже не був у Росії. Ми мусимо запевнити д. Вартового, що єго думки про наш „авторітет“ перш усього досить фантастичні, а окрім того скажемо, що нічого так самі не бажаємо, як передати нашу публіцистичну роботу в більше компетентні руки, і що ми ведемо ві лиш на виразне бажанє певних земляків наших. Що ми мусимо помилятись, — ми се знаємо, та ось біда: напр. д. Вартовий живе в Росії, а явно не знає фазів українського руху в 70-80-ті роки і через те, як ми показали, помиляєся на кождому ступні своїх листів, писаних, коли не „докторально“, то дуже рішучо. Другі явно не знають галицьких справ, котрі часто доволі темні і д. Вартовому. Ми, викладаючи певну систему політичних думок про галицькі і українські справи, виведену нами з наочних студій, котрі ми всилюємось піддержувати всякими можливими для нас способами, не раз кликали наших противників оспорити ві також систематичною критикою. що ж? Напр. з 1889 р. — не кажемо вже про раниці часи — ми получили чимало лайок,

навіть клевет, чимало фраз на дешеву тему: „д. Драгоманов вже не був у Росії, не знає справ у Галичині“ і т. д., перекручувань наших слів, і ні одної систематичної критики наших думок і навіть ні одної фактичної поправки нашої помилки!

Сам д. Вартовий виставля проти нас тільки вино не нашу, а якогось кружка радикалів, котрий би то, повіривши нам, що будім то народовецька печать нічого не варта, почав читати „Галицькую Русь“. Але перш усього ми за чужу вину не відповідаємо, а далі ще треба розібрати сю страшенну вину. Про те, що б який небудь радикальний кружок поділяв реакційні тенденції „Галицької Руси“, смішно й говорити. Далі треба ж пам'ятати, що між тенденціями „Гал. Руси“ і народовецьких редакцій нема різниці, окрім у точці про відносини національності малоруської до великоруської. „Галицька Русь“ вразно говорила, що вона підписується під „програмою Романчука“ за вимогою лишень сего одного пункта. „Православіє (унія), самодержавіє (батьківська рука „Правди“) и народність“ („національні святощі“) однаково — основи програми як галицьких москвофілів, так і народовецьких органів, — так що ті радикали, котрі читали „Гал. Русь“, по часті тенденцій не дуже оскоромились. Певно ж вони читали „Гал. Русь“ не ради тенденцій, а ради фактичних інформацій про Галичину, а надто економічних.

По правді ж кажучи, таких інформацій иноді більше знайдеш в органах москвофільських, ніж в народовецьких, а надто новоєрського

часу. Ставши партією урядовою, народовці мусять накривати соромливим покривом болячки австрорусского життя, тоді як москвофіли, все таки як опозиція, хоч дуже не мудра, шподі їх відкривають. Д. Вартовому з товаришами нема иншого способу повернути своїх сусід радикалів до читаня народовецких органів, як склонити сі органи до того, що б вони konsekвентно критикували австроруске життя з точки демократичної.

Тенер у Галичині починає ся ще один курьоз, послідки котрого, чого дєсброго, хто небудь те ж поставить нам в вину.

Скрізь в Австрії веде ся поступовими партіями агітація за загальне виборче право, котре між инчим одно тільки може дати Русинам достойне місце в соймі і парламєнті. Галицкі радикали ведуть сю агітацію серед свого народу, як можуть, енергічно. Москвофіли починають приставати до тої агітації, а народовці, а надто львівські і їх органи, їй противлять ся. Коли галицкі москвофіли рішуче приймуть в свою програму загальне виборче право, то не тільки демократам в наддніпрянській Україні інтересно стане читати їх органи, а може й галицким радикалам прийде ся в сій точці вступити в компроміс з москвофілами, хоч стала солідарність між сими партіями неможлива. В Галичині случить ся подібне тому, що ми бачимо скрізь в політичному світу, — напр. у Швейцарії, де соціалісти і консерватисти, не ірікаючись своїх ріжниць, солідарно добиваються пропорціонального представительства, котрого не хотять тамтешні радикали (буржу-

азні), що мають, при звичайній виборчій системі, в своїх руках парламентську більшість. Звісно, радикалам галицьким, котрих національні думки однакові з народовецькими, було б ліпше йти вкупі з народовцями в сій справі, — так що-ж робить, коли народовці противляться виборчій реформі, котрої потребує вся демократія в Австрії?

Коли д. Вартовий зна в російській Україні „авторитетних“ людей, то нехай би він намовив їх порадити галицьким народовцям перемінити їх явно скандальну політику хоч в сій точці. Се було б і актом практичного миротворства російських Українців перед галицькими народовцями і радикалами!

Ми назвали вище миротворство д. Вартового сентиментальністю. Ми назвемо его ще й зовсім порожнім. Посередник проміж воюючими державами, мировий судья, не говорить сторонам: *seid einig...* братія, любите другъ друга! і т. н. а ставить перед ними ясні точки для миру. Д. Вартовий сего не робить і через те все его миротворство не має ніякої вартости. Хай би справді д. Вартовий і другі „авторитетні“ патріоти українські, котрих болить „братовбивча війна“, по-пробували напр. намовити галицьких народовців пристати до агітації за загальне виборче право, а окрім того в скоро будучих виборах депутатів у сойм, а далі в державну раду, відступили радикалам певне число посольських місць, хоч мінімально.

Горе тільки, що ми наперед не віримо

в щасливий кінець такої, чи подібної миротворчої програми серед народовців, а надто львівських, котрі ніяк не зважаться рішуче стати до опозиції (фракція Романчука, „Дѣло“) або навіть розірвати з польськими панами і ультрамонтанами (фракція д. Барвінського, „Правда“). Ми навіть бачимо перед собою перспективу „братовбивчої війни“ між самим д. Вартовим і львівськими народовцями. Д. Вартовий у своїх остатніх листах став власне на ту точку, на якій „азь грѣшний“ стояв перед Галичанами в 1872-73 рр. Він торкнувся критично народовецької пресси і товариств і показав такі яскраві приміри регрессивности дд. К. Устіяновичів, Верхратских, „Просвіти“ і т. и. які і в „Народі“ не часто показуються. Вже „Дѣло“, перепечатавши закиди д. Вартового проти радикалів, з додатком і свого перцю, — про его критику народовців замітило: „мнїмі хибї народовців не зовсім справедливі“ (Так самісінько „Правда“ 1872-75 рр. говорила про мою критику!)

Що ж далі буде? Хиба д. Вартовий спить свою критику ради миру? Він розказав, як цензура „Просвіти“ заборонила, як „атеїстичну“, прислану з України брошулку — переклад статі Лєскова, писателя, котрий в Росії належить до консервативних, пропущеної там цензурою. Коли хто скаже на те д. Вартовому: *sind einig... mit den Censoren der Proswita!* то д. Вартовий відповість: „се така-ж дурниця, як проповідати: вівці, обніміте вовків!“ Коли д. Вартовий, як можна думати, чоловік енергічний, то він помімо „Просвіти“ надрукує ту

брошурку, далі другу, третю, відновіди своїм поступово-радикальним думкам. Москвофіли закричать про пігілізм. Народовці тоді мусять заявити, що вони „воліють ліпше взяти розбрат з Україною, ніж іти за такими лжепророками“ (див. статю Вол. Барвінського проти нас у „Правді“ 1876-77) і навіть, що б оправдити свою анахтему проти д. Вартового, знайдуть у него „москвофільство“, напр. в тім місці его нових листів, де він ставить російську пресу вище галицької. І підуть д. Вартовий і приятелі его в „ковлища“ на страшному суді народо-ведькому!...

Чи не ліпше було б їм і не ждати того суду?

Ми вже мали пригоду сказати д. Хв—ові, що справу рішучого розриву між галицькими народовцями-консерваторами і щирими поступовцями серед українських націоналів уважаємо за неперемінну. Остатні листи д. Вартового ще більше вневияють нас у тому: Даремні будуть усі заходи людей, як д. Вартовий, вивести напр. „Дьло“ із его туману, або „Правду“ із крутійства і ультрамонтанського клерікалізму, а тим часом сей туман, крутійство і клерікалізм будуть де далі все більше компромітувати український рух і в Росії. Коли в тамтошніх кругах українолюбських ознаки галицького народовства знайдуть собі достаточо прихильників, то кругам тим прийдеся або затигнись в конечну деморалізацію, або „розділитися на ся“ і тоді щирі поступовці з тих кругів мусять мусити мусити собі осібних від „Дьла“, „Правди“, а може й від „Зорі“, органів у Галиччині. Чи вони зго-

дяться на чому небудь з галицькими радикалами, що б закласти спільний орган, чи заложать свій особний орган, — се в суті все одно. Можна тільки бажати, що б се сталося як найскорше, і що б при тому поступові націоналі українські вислали від себе своїх людей у Галичину для впорядкування там свого органу.

Еміграція — річ тяжка, але при певних обставинах необхідна. З самого XVI ст. свобода Англії і Шотландії, далі Франції, Німеччині, Італії, Венгрії, не обійшлась без еміграції і еміграційної літератури. Не обійдеся без того і свобода України. Тепер же наближаються часи досить гострі. Вся західня Європа, до котрої *volens nolens* привязана і Галичина, тепер очевидно увійшла в період зросту радикальних рухів. Росія не може зостатись довго при теперішній реакції і апації, бо шнакше, окрім усього иншого, почне вмирати з голоду і т. п. Український національний рух в Росії не може стати консервативним, по програмі Качали, Романчука, Барвінського і т. п. бо шнакше сам на себе накладе руки. В Росії довго українське поступовство не зможе себе заявити навіть літературно. Остаєся йому одно — шукати собі трибуни і ґрунту для праці в Галичині...

Чим скорше, тим ліше!

Ми мусимо додати, що тільки тоді, коли російсько-українські поступові націоналі рішучо зорганізуються як особний від галицьких народовців гурт, може статись і спасінний поділ між самими силами народовцями. Ми знаємо, що далеко не всі ті народовці, а надто на прощину їм, згоджуються з тими міродайшими кружками

ми, котрі захопили в свої руки львівські редакції і товариства, та посольські місця. Особливо напр. явне ультрамонтанство „Правди“ та опозиція народовецьких політиків загальному голосованню обурює многих народовців. Тільки ж ся народовецька лівниця не знаходить в себе сили показати свою независимість і все плетєся за львівською правицею, котрою керують люде або недоглядні і необразованні, або чисті круті і кар'єристи. Може організація рішучих поступовців з російської України спасе з сеі народовецької лівниці тих, хто ще спосібний спастись. А на переробку на ліпше львівського генерального штабу народовців — даремна надія. Воловодигься з ними — даремна трата часу.

Так як же? спита хто небудь. Попередній лист ви кінчили на мир, а тепер говорите про війну? Тільки ж ми ніколи не стояли за мир зо всіма на світі. Се було б сентиментальністю, або просто дуростю. Як і в попередньому листі, так і тепер ми стоїмо за мир, або за толерацію мж відтинками, так сказати квантативними, серед українських патріотів і поступовців, між рішучими відрубниками української національності і тими, хто признає єї близкі звязки з Москалями, чи з Поляками, між поступовцями радикальнішими, чи поміркованішими. Але ми рішуче стоїмо за чистоту думок квалітатівну і значить за рішучий розбрат українських поступовців з всяким ретроградством і щирих людей між ними з крутіством.

Ми думаємо, що нові листи д. Вартового при-
близили час і такого миру і такого розбрату.

П а р и ж
30 Августа 1893.

М. Драгоманов.

Від редакції „Народа“. Як бачите з дати, Листи ш. автора скінчені ще перед п'яти місяцями. З того часу, в справі виборчій, серед народовців змінилось мало. З противників загального голосовання, народовці раптом усі за-явилися були за проектом гр. Тафого, що досить близький був до загального голосовання. Але-ж з уявкою гр. Тафого і його проекту, до-теперішні народовські провідники, оиять поки-нули думку про загальне голосованє, і отсе не-давно у соймі д. Романчук поклав внесок тіль-ко на безпосередні вибори по селах, на основі теперішньої ординації виборчої з поділами на ку-рії, тим часом, як уся свідома людиість у Га-личині, Русьни й Поляки, селяне і міщане си-стематично домагаються загального голосовання. З народовців навіть опозиціоністи обзиваються за загальним голосованєм досить несміливо і неясно. між тим як усі москвофіли рішучо ста-ли добиватися загального голосовання, за котре подала петіцію в раду державну навіть „Русская Рада“, що в руках давніших москвофільських ре-акціонерів, — з більше чим 25.000 підписів!

Більше рішучо виступили провінціальні народовські опозиціоністи протів ново-ерства д. Барвінського і др. Міжшчим, на вічу в Дро-гобичі 29. декабрия 1893 р. Др. Евгеній Оле-

сніцкий, адвокат зі Стрия, один з найчідніщих народців, критикуючи фідеїкміси, сказав так:

„Всі партії поступові противні фідеїкмісам і в своїх програмах домагаються знесення їх. Як же-ж супротив того назвати поступоване посла, котрий вибраний з сільської курії, і хоч заявляє себе Русинном, не лиш голосує, але промовляє за заведенням нових фідеїкмісів в Галичині? (Голоси: Барвінський! зрадник! сумно!).

„Правительственный комісар (Русин-попович, Нападівич) звертає в тій хвилі до председателя, щоби зборнив бесідинкови промавлати в той спосіб про послів.

„О. Давидяк (председатель, москвофіл) відповідає, що діяльність послів вільно критикувати.

„Др. Олесніцкий говорить серед того далше: Так є. Барвінський! І я сим богам' служить сей брідско-каменський посол, що без сорому на лиці сам топче ті інтереси, котрі повинні заступати і боронити?

„Правительств. комісар зборняє бесідинкові говорити на той темат.

„Др. Олесніцкий. Даруйте наше комісару! Я не знав, що той посол тишиться особливою протекцією правительства. Але загал висказав уже свій осуд всеародний і, може бути, сей голос народу приглушить у совісти сего посла ті панскі оплески, для котрих станув протів інтересів мужика. (Голоси: „Славно!“ (Дивіть Дѣло 1893, 283).

Після того, як народовці-реакціонери, по волі польських панів і руских князів церкви, стали йти в гору, — вибір д. Вахнячина в раду державну і д. Барвінського в сейм, — особливо після остатнього, — стала проявлятися більше рішучо і опозиція тому реакціонерству навіть серед львівських народовців.

Ми бажали би горяче, щоби та народовецька опозиція ново-ерству видержала, і тоді прихильники думок д. Вартового з Українців знайшли би тут натуральних союзників, і поступове українське народовство вибилося би на свою первісну дорогу.

З поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового.

(з „Буковини“).

Увага від автора. Перепечатуємо тут з „Буковини“ і наші замітки з поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового. Робимо се не лишень для того, щоб поправити неточности нашого опонента (се було б ділом безкоштовним, бо він майже ні разу, викладаючи свої думки, не обійшовся без неточностей), а для того, що в сих увагах ми доповнюємо ту систему думок, котра виложена в попередніх наших Листах. До того ми і в сих увагах старались, при всякій можливості, нагадати історію

важніших боків українського руху в останні 20—30 років, напр. в справі відносин між російськими Українцями і Галичанами, в справі популярної літератури і т. п. В Росії звичайно історію новітніх часів не дуже то знають, а історію думок і прудь, котрі виходили з приватних кружків, всего менше. Тим часом правильний поступ не можливий без зняття минулого, бо инакше нові діячі будуть повторяти старі помилки, або з новим трудом відкривати Америки, котрі вже були відкриті колись і т. д. і т. д. З Листів же д. Вартового, як і з других ознаків, ми бачимо, що навіть між спеціальними українолюбцями тепер дуже слабо звичні багато з характерніших прояв громадської думки і праці в останні 20—30 років на Україні і в Галичині. То ми думаємо, що хоч короткі огляди деяких з тих прояв не будуть зовсім злишніми.

І я можу сказати, що залюбки прочитав XVI-ий лист д. Вартового, посвячений моїй відповіді йому, напечатаній в ч. 20—22 і 24—25 „Буковини“ сего року. З нами сталося таке, що рідко буває зі спорщиками, то-б то, що ми власне прийшли до одного, по крайній мірі в головних точках спору, хоч говоримо не одними словами. Ще для лишньої згоди скажу кілька слів з поводу остатнього листу д. Вартового, поправляючи його дрібні неточности й пояснюючи деякі свої погляди.

Обговорюючи справу літературного обрешованя Українців у Росії, я вказав на те, що там батьки мусять давати своїм дітям окрім

Шевченка, ще Пушкіна, Лермонтова, — і кажу: „Не судить строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму“; д. Вартовий передав мої слова так, буцім я „гужу етнографічний патріотизм, кажучи, що є інтереси і висші від його“, — а далі каже навіть, що я „глузую з етнографічного патріотизму“. Думаю, що неточність д. Вартового тут явна без дальшої розмови. Тепер я додаю, що я не тільки не думаю глузувати з етнографічного патріотизму, а дуже ціню его як одну з підстав солідаризації людей, та лишень думаю, що одним ім люде не живуть і не можуть жити. До него треба ще чогось.

Далі д. Вартовий каже: „Д. Драгоманов у своїх „Чудацких думках“ жалієть ся, що його опонсати не по правді виводять з його космополітизму, що мов би він зрадив українство і через те відкидають часть его роботи“. Заявляю, що я нігде не висказував жалю подібного тому, який приписує мені д. Вартовий в підчеркнутих словах, по крайній мірі не думав висказувати такого жалю. Він був би непридичною претензійністю завше, а в моєму стані емігранта, котрого писання заборонені і в Росії, а часто і в Австрії, зовсім чудним. Я не жалів ся і на те, що деякі земляки звать мене зрадником, або й просто Москалем, а лишень вказував на се, як на ознаку сили аргументації певної партії наших старомодних національників.

Д. Вартовий все дивуєть ся моєму поділу літератури руских Словян на „російську, вели-

коруску, українську та галицьку" і ставити їх коло слів „великоруска“ і „галицька“. Не буду говорити про літературу великоруску; а скажу слівце про поділ літератури галицької від української, щоб хоч пояснити своєю думкою, коли не перекопати д. Вартового.

Я вже заявив, що дивлюсь на розвиток літератури і єї вагу для певних громад з погляду не самої тільки мови і етнографічного ґрунту певних країн, а з погляду всієї суми історико-культурних обставин. З обставинного погляду вийшло напр. те, що голландська література зовсім одокремилась від німецької, коли етнографічно Голландці тільки ріжновидність дольних Німців, котрі живуть від Шелди до Мемеля. Досить окремі історико-культурні обставини Галичини і російської України; а через те літератури їх треба вважати, коли не за зовсім окремі, то за дуже одмінні одна від другої. Властиво се каже і сам д. Вартовий, коли строго осужує галицькі писаня. Я не буду тут пускатиє в суд над ними, а вкажу тільки, і з поводу приміра д. Вартового, на те, що для російських Українців галицькі писаня вдають ся не до смаку і по змісту і навіть по мові. А Галичанам-же, певно, вони до смаку. Вирази до смаку, не до смаку можна взяти в сьм випадку за синоніми своє, рідне — і не своє, чуже.

Подібно тому, як я казав, що малоруска література ще виробляєть ся, щоб зробитись самостоячою національною літературою, скажу і те, що сцильність літератури україн-

скої і галицької також ще тільки виробляється. Вже один факт, що в російській Україні з галицьких беллетристів не читають ся зовсім ніхто, окрім Федьковича, Франка та Кобринської, говорить на користь цієї думки, хоч і сумної.

Які умови помогли-б тому, щоб скорше зближилась, або й злилась літератури українська і галицька, про се довго-б треба говорити. Я по часті говорив про се і не раз, де инде. Тепер скажу взагалі, що російські Українці і австрійські Русини можуть зійтись лише на ґрунті інтересів демосу і всеєвропейських поступових ідей.

Не знаю вже справді, чи говорити мені про мою, як каже д. Вартовий, Дульцинею, то-б то російську літературу. Мені дуже сего не хочеть ся, бо я вже думав, що вже впянилось, чому і з якою ціллю я ставав ві Дон-Кіхотом. Та мабуть таки треба сказати два слова ще. Коли д. Вартовий зводить прочитати мої „Чудацькі думки“, писані в „Зорі“ і в „Народі“, та заглине в „Правду“, то побачить, що „чарівники“, котрі напр. називали російську літературу нічого невартою і навіть шкідливою, „продуктом жовтої крові“, „ташкентскою“ і т. д., існували не в моїй „уяві“, а в дійсності, в котрій навіть учені люди не радили давати Галичанам Спенсера і Тєпа в російському перекладі. Я боронив згадапу Дульцинею голвно перед Галичанами ради того, що в ній тепер можна знайти культурного елемента далеко більше, ніж в галицькій літературі, і до того такого елемента, котрий, як спробовано було на „Академічному Кружку“ 1875—76 рр.,

веде просто до народовства, далеко правдивішого ніж правдянке. І в російській Україні я боронив сю Дульціною лишень перед тими, хто на неї дійсно нападав (а таких „чарішників“ д. Вартовий знайде між иншим і в „Правді“) і тільки ради реального кравого матер'ялу ві (в тім числі і українского) і ради європейского елемента, котрого тепер в ній більше, ніж в українській. В своїх-же листах у „Буковині“ я навіть і не бороню мою Дульціною, а просто вказую факт, що такі писателі, як Гоголь, Тургенев, тепер стільки-ж рідні українській інтелігенції, як і Шевченко, — і здає ся, і сам д. Вартовий признає сей факт. Коли-ж на українській мові появлять ся свої „Вії, Тарас Бульба, На капуць, Отци и Дѣти“ і т. и., я перш усього признаю сей факт. А до того, коли в літературі українській в загалі буде більше культурного елемента, ніж в російській, то я перший буду радіший проміняти єю Дульціною на рідну прекрасну Олену. Коли д. Вартовий радить і тепер землякам читати Гомера, Данта, Шекспіра і т. д. в оригіналах, або хоч в німецькому перекладі, то я готов підписатись під єго радою обома руками. Тільки боюсь я, що не багато наших земляків піде за єго радою в російській Україні.*) А про Галичан позволю собі розказати таку пригоду:

*) Я попрохав би д. Вартового вести рахунок за 5 років і потім показати, скільки знакомих єму українских батьків довели своїх дітей до того, щоб вони знали мову німецьку, так як російську.

В 1875—76 рр. у Відень зайіхав один молодий українофіл з Київа і добре зближив ся з Січовиками. Яко російський молодик, він ледви знав по німецькому, то-б то міг читати фахові княжки (зрештою мушу сказати, що й таке знане німецької мови в нас зовсім не звичайне) але знав німецьку літературу по російським перекладам. І що-ж він побачив у Січі? — що там ніхто, окрім одного, і не знав, що у Німців єсть романісти Ауербах і Шпільгаген, і через те він прохав, щоб київські приятелі вислали ему грошенят, щоб на новий рік подарувати в Січ оригінали названих німецьких писателів від імени українських братів. Я памятаю, яке здивованє і опозицію викликала ся просьба в наших приятелях-українолюбцях, яко-го труду коштувало мені, ознакомленому вже з Галичиною, випрохати таки в них грошенят на се діло.

До того мушу звернути увагу російських Українців ще на одну річ: в Росії живе між иншими ілюзіями про Галичину, ще й така, будім то освічені Галичане добре ознакомлені, коли не зо змістом, то з мовою німецької літератури. Але треба завважати, що остатне було правдою до 1867-го р., коли німецька мова панувала в гімназіях і університетах в Галичині. Тепер же, коли там панує мова польська і подекуди введена галицко-руська, гімназисти і студенти галицькі часто дуже скандибають з німецькою мовою і через те ім часто лекше прочита-ти напр. Спенсера по російському або по польському, ніж по німецькому. А вже про англійські

орігінали і говорити нічого, коли і французьку мову рідко хто знає навіть з літературів галицьких.

Що єго робити в таким стані річей? Звісно, намовляти земляків до науки, до праці, — та чи-ж багато їх послухає нашу проповідь? Працювати? — та ж добра праця потребує гурту!

А тимчасом треба образувати дітей, треба єяти певні ідеї в громаді і навіть між самими єіячами... Що-ж дивного, що людина хапаєся за перші готові книжки на близькій мові, як напр. російська? І коли д. Вартовий придивить ся до речі ближше, то побачить, що найбільше кричать против того зовсім не ті, котрі бажують, щоб Україна з Галичиною мали своїх Гоголів, Тенів та Мілів і т. д., а ті, котрі не хочуть, щоб наші люде йшли дальше питомих Тредьяковських та Булгариних.

Я-б не хотів сперечатись з д. Вартовим з поводу д. Кониського, бо єсть багато раців, з powodu котрих єпір наш не може йти, як би слід було. Але перед докором з боку д. Вартового в крайній сторонности не можу зовсім обійти єєї речі. Я заговорив про д. Кониського лишень з powodu того, що д. Вартовий поставив єго в числі наших беллетристів, таких, як Нечуй, Мирний і Чайченко. Власне не хочючи замовчувати сильніших боків праці д. Кониського, я сказав, що він „має своєю ціну, як писатель російський, як корреспондент деяких газет і автор деяких невеликих студій про краєві справи“ (д. Вартовий пропустив остатні слова, в котрих я розумів журнальні студії д. Кониського),

— але як беллетристові українському я мусів одректи значіне д. Кониському, по раціям, котрі і поставив. Д. Вартовий сам тепер говорить, що він певдоволений беллетристикою д. Кониського. В чім же я помилив ся? Д. Вартовий каже все таки, що д. Кониський „почав писати великі повісти з інтелігентного життя тоді, як ніхто сего у нас не робив“. Правда, але які повісти? Коли се повісти недоладні, то чи се заслуга, чи шкода? Повісти д. Кониського можна прирівнати до „патріотичної беллетристики „Русского Вѣстника“ з тою одміною, що в него нема і такого сліду таланту, який був напр. у Болеслава Марковича. Ми сказали-б, що українофільський“ патріотизм д. Кониського наводив его на менше реакційні тенденції, ніж тенденція „патріотичних“ беллетристів Катковського журналу, коли б в недавних утворях д. Кониського не проскочила подібна-ж пштя злости проти поступової молодіжи на Україні. Хто-ж в Росії признає літературні заслуги Катковских беллетристів і не признає, що самою своєю манерою малювати певні боки громадского життя, вони тільки заплутували громадскі думки?

Тепер д. Вартовий вказує і на публіцистичні праці д. Кониського, про котрі раїше не було в нас розмови. Ми і тепер скажемо, що признаємо заслугу за певними публіцистичними роботами д. Кониського, власне російськими, в котрих він, здержуємий рамками характеру тих російських часописів, в котрих він писав (Земство, Страна, Вѣсти. Европы, Русская Мысль) держав ся тенденцій демократичних і

поступових, хоч і тут всажував іноді такі речі, як похвала еп. Педершу, яко репрезентанту українського народного напрямку. В публіцистичних-же працях на мові українській, в галицьких виданнях д. Кониський вагав ся на всі боки між поступом і реакцією, між демосом і панством, і може служити власне приміром того, як писатель працьовитий і по своєму щирій, може крутитись і закручувати других, коли він стає до публіцистичної роботи, не вияснивши собі основно-культурних і політично-соціальних принципів і руководячись одним лишень формальним націоналізмом, етнографічним патріотизмом. При інших, більш нормальних відносинах між російскою Україною і Галичиною такі ознаки публіцистичної праці д. Кониського, впали-б тільки на его писательську особу, а тепер вони наробили на лихо шкоди, котру приходить ся виясняти, хоч се і досить прикра робота, та при певних умовах і не так то легка.

При такому суді про українські писання д. Кониського ми мусямо сказати, що вони могли-б мати досить велику заслугу: з огляду на мову, над котрою д. Кониський, видимо, багато працював і котру добре виробив, так що вона-б могла служити приміром для молодих писателів і читателів. Тільки як звичайному читателю розділити мову від змісту?

Д. Вартовий ще говорить про одну заслугу д. Кониського, кажучи, „що ніхто більш за дд. Куліна та Кониського не зробив для поєднання між нами й Галичанами“. Се по часті правда, та й тут треба звернути увагу не на саму

тільки форму поєднання, а й на суть єго. А тоді вгаде, що д. Кониський служив не стільки провідником у Галичину постунового духу, котрий жив в українському руху 60-их і 70-их років, скільки проводив на Україну формальний націоналізм, темноту думок і безпринципну емпіристику львівських пародовців, і сам чимало пошкодив українській справі по обидва боки Збруча. Звісно, таку ролю відбув д. Кониський, дякуючи і малому взаємному знанню між Україною і Галичиною і тій темряві єгипетській, котра взагалі скутала Україну в в 80-ті роки, та все таки на нєму лежить велика доля одвічальности. І тепер, коли та темрява почала розходитись, свіжим Українцям прийде ся просто рвати звязки в Галичині, вироблені за поміччю д. Кониського, і приставати до других, котрі почали було вироблятись в 70-ті роки і котрих зросту багато перешкодив д. Кониський.

Ось наша отверта думка. Нам не так то легко єї говорити, але щєре слово д. Вартового потребує рішучої відповіді.

Париж, 23 сєнтября 1893.

Р. С. В зносці до XVII-го листу д. Вартовий зачіпає справу, котра бльше належить до змісту попередних листів, а власне про те, на скільки можна принавати належачими до літератури, рідної Українцям, праці, писані Українцями з роду, але писані чужою мовою. Д. Вартовий згоджує ся брати до української літератури твори наших писателів до татарської доби, хоч і писані по староболгарському, але не

хоче брати туди творів нових писателів, як Капніст, Гоголь і др., писаних по російському. Се справа складна і ми не беремось розрубувати спор дуже рішуче. Думаємо лишень, що писателі, котрі вийшли з певної нації і говорили про життя її, а також удержали певні ознаки шитого національного характеру, хоч і пишучи по чужому, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації, а тим паче, коли вони читають ся єї інтелігенцією. Такий власне випадок з Мик. Гоголем, котрий мало того що писав про українські речі, а ще виявив ліпше, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру, — юмор, подібно тому, як Шевченко ліризм. (Якось так вийшло, що на українській мові наші писателі показали чимало жарту, по більшій часті досить низького, а юмору, або як кажуть Французи: „високого комізму“, не показали). Через те Гоголь нам двічі рідний і, певно зістанеть ся таким і на віки, скільки-б не розрослась література української мови. Про теперішних російських беллетристів, з роду Українців, тут ми сперечатись не будемо, бо з них признаки таланту бачимо тільки в Короленку, а зречтись Гоголя на цілковиту користь Москалів, не можемо (собі дорожче коштує! як кажуть кунці) і думаємо, що історик цивілізації на Україні не обмане і предвісників Гоголевих: Капніста і Наріжного, так само як не обмане він і славістів, істориків і етнографів Українців, як Максимовича, Бодянского, Костомарова і др., хоч вони і писали не по українському. (Д. Ом. Огоновський минав в історії малоросійської літера-

тури Гоголя, але бере туди всі наукові праці про Україну вище названих учених). Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібно можна сказати і про доктрина, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для Українців нерідним писателем, в одній лінії з Молієром або Бальзаком, тоді як напр. д. Ковчеський буде українським класиком, стілько-ж не вірна, скілько й смішна. Таких доктрин треба стерегтись, щоб не пошкодити своїй же справі!

Треба сказати дещо і з поводу XVII-го „Листу“ д. Вартового. Там говорять ся про думки Костомарова, що наша література мусіла-б переважно бути престонародною. Д. Вартовий каже, що почасти се й мої думки і резюмує їх так, що ми радили українським писателям „сидіти поки на самій народній літературі“, то-б то на популярній, для простого народу.

Таке резюме не зовсім точне. (Д. Вартовий, певно, з прихильности до справи „горячить ся“, і через те часто петочний!) І Костомаров признавав літературу українську не тільки для простого народу, а й про него. Се і єсть правдивий змісл терміну „престонародність української літератури“, на котрій ударяв д. Куліш в єго звісній, на свій час так характерній статі. Під сей термін вкладаєть ся доси більша частина ліпшого, справді живого, написаного по українському від часів інтермедій XVII—XVIII ст. і Котляревського. Се факт і се ґрунт для нашої літератури, котрий треба мати завше на

оді, котрий мусить звипити тих патріотів, що тепер хотіли б як найбільше вдержати наших писателів на сім ґрунті, як Костомаров.

В подібнім гріху провинив ся, як каже тепер д. Вартовий, по часті і я в своїх статтях у „Правді“ 1873—74-го р. Коли хто піднімає розмову про такі погляди, то треба перш усього представити їх точно, а окрім того зрозуміти їх ціль, котра зовсім не була в тому, щоб „пом'яскалити“ наш нарід, як запевняв д. Вартовий в попередніх листах.

На сім ма скінчимо історичну частину нашого спору в сій точці, і перейдемо до практичного боку справи.

Тепер в усякім разі навряд, чи знайде ся Українець, котрий би радив нашим письменникам сидіти на самій простонародній літературі навіть в найширшому зміслі сего слова. Навіть при найбільших симпатіях до простонародности усякий мусить признати по крайній мірі волю кождому писателю вибирати собі сюжети, аби тільки праця его вийшла вдачною живою, — між нічим і по мові. А дивляч ся так, приходять ся инді радити новим українским писателям, щоб оглядалися на протий нарід і не впадали в свого роду Трецьяковщину, котра так часто кадаєся в очі палателів галицьких, більше затягнутих в високу і широку літературу. Простонародність хай буде для наших писателів Аитеввою зсвлею!

Далі в наші часи скрізь, а надто на пащій землі, всякі справи демосу мусять мати велику важність. Значить, для нас мусить бути

дуже важною і література про простий парід і для цього. Отже треба сказати, що в останні роки в українських діячів ся думка, видимо, поблідла. Література етнографічна ушла, популяризаційна те-ж. Майже вся робота кинулась до „високої“ література, хоч там, — як собі хоче д. Варговий, — добрих оwoчів далеко не придбано. В справі література популяризаційної новіці українолюбці пішли назад навіть проти 60-тих років і не тільки по праці, а навіть по замірам.

В 60-ті роки, після відзвіи Костомарова, в Петербурзі, Подтаві і Київі були зроблені планомірні початки певного енциклопедичного видання популярних брошур, котрому можна було закинути хиба деяку вузость, а також народницьку консервативність. Але найбільший гріх тодішніх українських діячів був у тому, що вони, наткнувшись на цензурну заборону в Росії, не перенесли своїх видань в Австрію і не виповнили там свого плану популярної енциклопедії.

В 70-ті роки в Київі взялись за поновління видань 60-их років, а так як виробив ся новий ширший план популярної енциклопедії в європееко-поступовому напрямку. Сей план важко було виповнити через дві перешкоди: слабе знання мови української молодими українолюбцями, котрі горячіше брались за сю думку, а також слабе наукове їх вихованє, котре показувалось в слабому знаню європейських мов. (Я говорю по власному близькому досвіду, бо в 1874—75 рр. у мене що тижня збиралась „енциклопедистка“

для обради праці по плану, котрий між инчим був виложений і в моїх статях у „Правді“. Але при довшій праці і видержці плану можна-б було сему горю помалу помогти. В усякім разі в 1874—75 рр. Кияне встигли видати більше популярних брошур, ніж скільки їх вийшло перед тим і після того. Цензурна заборона 1876-го р. спинила сю публікацію в Росії, але найгіршим лихом і тепер показалаь власна невидержка українолюбців. Одні тільки рішучі соціалісти якийсь час пливли проти ворожої течії і видали кілька брошур, в котрих були свої хлби, але котрим не можна-ж відмовити і певних достоїнств і в усякім разі заміру перенести в наш нарід певний общеевропейський круг думок.

Робота ся українських соціалістів спинилась через стіхійні нещастя, поліційні перешкоди в Росії, доноси галицьких старших партій і т. п. *).

А тимчасом увага українолюбних кружків у Росії відвернулася від літератури народної до високої, — і за 10 років ледви 2—3 популярних книжок появили ти кружки в Росії і Австрії, та й то видали їх без усякого плану. Лишень в остатні 3—4 роки видно більшу працю по сів часті: популярні брошури українські появляють ся в Росії, тамтешні українолюбці печатають деякі брошури в Австрії, беруть до-

* Зрештсю, я думаю, що деякі в соціал. брошур віденських і женеvських того часу можна-б було тепер перепечатати в Галичині.

дять дійсну участь в елементарних видавництвах в Галичині і Буковині. Се звороти на добру дорогу, — та на них треба глянути критично.

Тепер ми не маємо під рукою матеріялу для докладної критики сих популяризаційних проб теперішньої доби. Скажемо тільки дещо в загалі. Проби ці слабують трема хибами: 1) безсистемністю і припадковостю вибору тем (напр. чому вибрано для розмови з Українцями крижане море, коли їм не розказані основи загальної географії, ні не описана власна країна?); 2) залежність вибору від російського письменства, в котрому справа популярної літератури поставлена зовсім не раціонально, не гляючи на широковіщательні народницькі розмови, а по части дякуючи їм (примір: переклади брошур гр. Л. Толстого, користь від котрих дуже спорна, — переклад брошури про Сократа, в котрій характер атенського спорщика-епітузіяста представлений дуже не вірно і до котрої українська перекладчичка додала злишне і не додала потрібного); 3) без'ідейність або ідеї поверховного і негуманного націоналізму (див. в „Народі“ нашу рецензію на брошуру д. Чайченка про Квітку). Багато єсть причин на такі і ничі хиби, — але між тими причинами, безспорно, єсть загально мала увага до самої справи, до самого об'єкту популярної літератури — простого народу.

Ми тепер не будем споритись з д. Вартовим і згоджуємось з ним, що наша література мусить розвиватись і з гори в низ і

з низу в гору. Але, зваживши, що література живе для людей, а не люди для літератури, і зваживши, що в українській літературі найбільше має потребу той простий народ, котрий ніякої мови не знає окрім української, а нарешті, що ця мова простого нашого народу єсть основа і живої вищої літератури української, ми все таки скажемо, що головна праця наших писателів мусить бути вироб літератури нашої з низу в гору. Тут популяризаційна література мусить зайняти широке місце.

Під словом же популяризаційна література я розумію систематичний провід у простий народ думок, вироблених найвищою інтелігенцією. Колись д. Кулш вказував на „простонародність“ української словесности, як на її найбільшу славу, як на її особну прикмету серед других. Коли-б нам пощастило виробити літературу строго-мужицку по мові, посвячену інтересам найбільшій маси людности нашого краю, тепер соціально-найнижчої, а в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами європейської цивілізації, тоді б ми виявили щось дійсно оригінального серед культурного світу, — такого, що про него і той світ заговорив би! Ну, та мабуть ся моя колишня мрія так мрією і зістанеться! Але в усякім разі перед нашими патріотами справа популяричної літератури стоїть більше пекучою, ніж перед другими. А тимчасом справа ся дуже занедбана в остатні часи і між инчим через те, що майже вся увага теперішніх українських літераторів звернута до

„високої“ літератури. І дуже часто, коли бачиш даліско не блискучий плод праці якого земляка на сім полі, напр. зовсім слабкі переклади великих європейських поетів, мимомовлі думаєш: чи не ліпше було-б звернути працю напр. на переклад якої елементарної чи популярної книжки? Та виять таки скажемо: Нехай собі люде працюють як хотять, аби працювали, та тільки треба-б, щоб хто небудь як найскорше і як найсерьозніше взяв ся і за популярну літературу, а до того в напрямку, котрий би справді був вартний заходу, то-б то в такому, котрий би переносив у нарід думки передової інтелігенції, а не такі, з котрих вже інтелігенція сама виживає і котрі вона кидає народові, по слову: „На тобі, небоже, що мені негоже“.

Такої популярної літератури не нустьє тепер цензура російська, ні добровільна цензура старших галицьких партій. Для неї треба о-сібного прэзэвїтного тэзарнства в австрійській Русі... Нехай би наші земляки про се подумали!

П а р и ж, 29 сент. 1893.

Я лишень тепер получив ч. 38 „Буковини“ 1893 р., де напечатано XVIII-ий „Лист“ д. Вартового, і попрошу у Вас місяця на відповідь.

Споритись мені далі тепер з д. Вартовим власне нема чого, бо він тепер не дає об'єктів

для спору. Д. Вартовий згоджує ся зо всім тим, що я кажу про хиби, котрі єспиняють тепер зріст руско-української літератури, та тільки каже все таки, „що воно не так страшно“, і сподіваєть ся, що лихо поправить ся якимось. Я сам сподіваюсь, що поправить ся, а іє власне лишень тоді, коли Українці признають, що „воно так досить страшно“, зрозуміють принципи тих хиб, та візьмуть ся за принципиальну - ж поправу їх.

Споритись же зза суб'єктивностей, котрих чимало розсіяно і в XVIII. Листу д. Вартового, по крайшій мірі єкучно. Я лишень поправлю одну з неточностей, котрих, як звичайно, з горячки, наніс д. Вартовий і в сей Лист. Тай то поправлю лишень через те, що д. Вартовий, неточно передавши мої слова, кладе за них відвічальність на цілий гурт і бачить в них доказ аж двічі згадані ім, на ділі фантастичної, прикмети українських радикалів, а власне, що ті „радикали люблять усюди випикувати у своїх опонентів (вище сказано: у кожному радикалові) сховане ретроградство“.

Я вказав у 25 ч. „Буковини“ на замітку д. Вільхівського, як на примір більш вірних і більш позиточних для нашої літератури поглядів, ніж ті, які виголосив д. Вартовий в напечатаних перед тим Листах. Д. Вартовий тепер покликаєть ся на те, що він у XIII Листу, напечатаному в 29—30 ч. „Буковини“, зійшов ся з д. Вільхівським, -- і після того виводить про мене і радикалів у загалі те, що виписано вище. Діло-ж у тім, що д. Вартовий в перших

своїх Листах назвав літературу російську „шма-том гнилої ковбаси“, за котру мовби то я „продано матір“, а кн. В. Мецкерського і навіть „урядників“ (жандармів сельських) репрезентантами рос. культури. Д. же Вільхівський сказав, що теперішня україно-галицька література не може видержувати на Україні конкуренції з літературою російською, бо остатня все така поступова і жива, а перша тепер реакційна і мертва.

Чи я-ж помилився, цитуючи д. Вартового? Чи в Листах его не стоїть чорним на білому „шмат гнилої ковбаси“ і т. п.? А в усякім разі при чім тут „вишукувание схованого ретроградства“? Се річ, котра, очевидно, зовсім сюди не належить!

Про те-ж, що в XIII. Листу д. Вартовий показав думки „однаковієнькі“ з думками д. Вільхівського, скажу, що навіть, коли б се й було так, то що-ж тут „кумедного“, як каже д. Вартовий, у тому, що я, пишучи замітку, напечатану в 25 ч. „Буковини“, не мав перед собою 29—30 чч. „Буковини“ з XIII-м Листом д. Вартового?! Тепер я мушу сказати, що з XIII. Листу під фірмою д. Вартовий появилася трохи не новий писатель, котрому я посвятив особні Листи в „Народі“.

В сих листах я вказую і на згоду свою і незгоду з сим писателем, і радий би почути відповідь д. Вартового про об'єктивні точки нашої незгоди і радий буду „побалакати з ним“, коли він сам того хоче, як можна думати по тому, що він цитує з Сільвіо Шелліко. Тільки я-б дуже прохав его не наносити в свої

дальші Листи стільки суб'єктивностей і неточностей.

А поки що я попробую усунути один з корінів непорозуміння між нами з powodu вживаних нами термінів партійних, і для сего зверну увагу д. Вартового на одну точку его Листу XIII, де він ділить теперішню українську інтелігенцію „на дві громади: стару, або українофілів, та молоду, або свідомих Українців“.

Хоч д. Вартовий і кида мені стереотипну фразу, що мовби то я „живучи далеченько, стою тепер не в курсі діла“, та я скажу, що мені, хоч би і з Листів д. Вартового і з „Profession de foi молодих Українців“, прекрасно відомі проби такого поділу української інтелігенції. До того я ще осмілюсь еказати, що автори таких проб стоять в такому курсі, при котрому ніколи не зрозуміють постанови національної справи і відповідних їй партій ні в одній європейській стороні, в тім числі і в нашій! Сей поділ двічі, коли не тричі фантастичний і ультракружковий.

Не буду спинятись на поділі на старих і на молодих, як на речі, котру треба залишити хіба гімназістам, бо тепер, слава богу, і в нас, як і скрізь на світі, єсть і молоді і старі однаких думок, і поступових, і інших, і працюючі і непрацюючі. Скажу лишень про поділ д. Вартового по его суті в додаток до того, що вже сказав у „Народі“ з powodu ріжного вживаня ріжними людьми слова „українофіл“, котрим д. Вартовий не довольний з одного погляду, а напр. д. Арабажин і другі зовсім з другого.

Терміни партійних імен треба розуміти і вживати відповідно букві їх і історії. Історія показує нам, що термін „українофіли“ появивсь в 50—60 рр., в часи видань Куліша і „Основи“, паралельно терміну „славянофіли“ (московські), з котрими з початку українські патріоти ішли вкупі, а потім розійшлись. Відповідно тенденціям і праці тих людей, котрих тоді прозвано українофілами, можна було взяти під сей термін всіх учених і писателів українських від часів Квітки, і слід і тепер взяти під него більшу частину старших і молодших писателів, котрі чи так, чи инакше пишуть про Україну і для неї, (напр. від старого Мордовцева до молодого Чайченка) — так що поставити, як д. Вартовий, ознакою українофілів те, що вони „нічого не роблять для укр. літератури“ (навіть на самій українській мові) буде зовсім чудним. Очевидно, д. Вартовий мусить прибрати для людей, котрих він має на оці, який небудь другий термін, котрий би не мав такого вираженого історичного і буквального зміслу, що не допускає себе перекручувати по фантазіям.

Далі зовсім не годить ся і термін „свідомі Українці“ для ознаки нової громади, про котру говорить д. Вартовий, бо і та громада прекрасно вкладає ся в термін „українофіли“, в его буквальному і історичному зміслу. Термін „українофіли“ появив ся не випадково, а зовсім раціонально, аналогічно другим подібним термінам, котрими звали другі подібні напрямки в Європі. В першій бо половині XIX ст., а надто після війни проти Наполеона в 1812—

1815 р. скрізь по Європі розвинулись націоналістичні напрямки, котрі названо германофільством, кельтофільством, славянофільством і т. д. Ознака всіх їх і наукова основа була в тому, що всі вони виводили певні політично-соціальні і культурні тенденції (чи поступові, чи реакційні) з певної суті, або духу (das Wesen, der Geist) різних народів, чи рас. Самісінько так поступали і наші земляки — українофіли.

Після 1848 р. подібні напрямки почали вимирати і тепер власне майже вимерли в більше передових сторонах Європи, зоставивши після себе слід лишень в науці етнологічній, котра і тепер, по при повому порівняльному методі (антропологічному і історичному) допускаєть ся все таки біологічних і історичних відмін між національностями. В політичному-ж життю старий націоналізм вкінць розбила Бісмаркова німецька імперія (без 9,000.000 австрійських Німців, не кажучи вже про швейцарських, котрих в ту національну державу і пряником не заманиш, та за те з насильним прилученням Альзатців, з насильною германізацією шлезвігських Датчан, лорренських Французів і познанських Поляків) і поява інтернаціонального робітничого руху. В політичній і культурній роботі тепер скрізь в західній Європі висунулись на перший план тенденції космополітичні або універсальні, котрі, не одрікаючи краєвих і національних відмін між людськими групами, признають, що головні, основні цілі громадської праці однакові в усіх, по крайній мірі європейських народів.

Старі націоналістичні теорії тепер лишень доживають віку серед одсталіших народів Європи, або лише серед більше одсталих шарів їх інтелігенції. Такими вимираючими тепер напрямками суть у Росії славянофільство і українофільство. Ті люде, котрих д. Вартовий зве „свідомими Українцями“, котрих в попередних Листах звав „національно-народовцями“ і т. п., мусять бути любісінько названі українофілами, коли тільки д. Вартовий вірно виложив їх погляди, коли вони дійсно вважають напр. дд. Нечуя, Коніского і т. п. за своїх літературних представителів, — бо тоді вийде, що й вони опирають суть своїх тенденцій головню, чи переважно на суті або духу національності української, відповідно тому, як вони там є розуміють. Такі люде можуть бути поступовцями, чи реакціонерами, як були в свій час тими, чи другими різні германофіли, кельтофіли, славянофіли (нагадаю, що колись славянофілами були по своєму а) Погодін, б) Хомяков і К. Аксаков, в) Герцен і Бакушін). Але все-ж таки основа, вихідна точка їх тенденції буде стара: націоналістична, та сама, яка була в свій час у різних других — філів.

Отже українські радикали єсть у нас початок нового європейского напрямку: космополітичного, універсального, гуманістичного ітд., початок людей, котрі звать себе не українофілами, а людьми, чи Європейцями української нації. Люде се напрямку рішуче поступового, — але поряд з ними можуть бути і люде напрямку поміркованого, консерватив-

ного, або й реакційного (чому початок бачимо в галицьких ультрамонтанах), але завше такі, котрі опирають свої тенденції на ґрунт не націоналістичний, а загально-європейський. Я не возьму на себе сміливости казати, що космополітизм сих людей — останнє слово науки і культури взагалі, — я тільки вказую на те, що він появил ся і серед наших земляків, чим він одріжняєть ся від старого націоналізму, як би сей остатний не звався: чи „українофільством“, чи „свідомим українством“, чи „національно-народовством“, чи іншою тавтологією. Навіть для того, щоб побороти сей космополітизм, треба ясно розуміти его вихідні точки, також само як і вихідні точки націоналізму.

Ми дозволяємо собі сказати, що д. Бартовий своїм поділом Українців на українофілів і свідомих Українців і т. п. веде до затемнювання справи, а не до вияснюваня.

Принципально, — то-б то і раціонально, — українська інтелігенція тепер може ділитись не на 1) українофілів і 2) свідомих Українців і т. п., — а на: 1) українських націоналістів і 2) українських гуманістів і т. п. Між такими тільки групами можливий і принципальний спор, при котрому треба памятати, що обидві групи однаково свідомі Українці, а тільки мають не однакові вихідні точки, наукові основи, своїх тенденцій. Звісно, сей теорітичний спор може і мусів би не перешкаджати демократично-поступовим елементам в обох поділах виступати солідарно в громадській праці. Поки що інших українських універсалі-

стів, окрім рішучих демократів і поступовців, инакше радикалів, — нема. Нехай же виявиться рішуча і відповідна група українських націоналістів, відділившись від своїх приятелів і авторитетів, ретроградствующих, або крутиствующих.

Софія, 26. Дец. 1893.
